

Indeks haseł

Abstrakcjonizm	5	Dekadentyzm	15
Absurd	5	Dekalog	15
Agnostycyzm	5	Determinizm	15
Alegoria	5	Dialog	15
Anafora	6	Diariusz	15
Anakreontyk	6	Donkichoteria	16
Anglikanizm	6	Dulszczyzna	16
Animizacja	6	Dydaktyzm	16
Anonim	6	Dygresja	16
Antropocentryzm	6	Egzemplum	17
Antyk	7	Egzystencjalizm	17
Antypowieść	7	Ekspresjonizm	17
Antyteza	7	Elan vital	17
Apokalipsa	7	Emblemat	18
Apostrofa	7	Empiryzm	18
Archaizacja	7	Encyklopedyści	18
Archaizm	7	Epifora	18
Archetyp	8	Epikureizm	18
Arianie	8	Epistolografia	18
Ariostyzm	8	Epitet	18
Asceza	8	Epizod	19
Asocjacja	8	Etos	19
Ateizm	9	Eufemizm	19
Augustynizm	9	Eufonia	19
Awangarda	9	Everyman	19
Ballada	10	Ewangelia	19
Behawioryzm	10	Ewolucjonizm	19
Bergsonizm	10	Exegi monumentum	20
Bezczas historyczny	11	Fabuła	21
Bohater romantyczny	11	Fantastyka	21
Bukolika	11	Fatalizm	21
Byronizm	11	Faustyzm	21
Carpe diem	12	Filister	21
Chansons de geste	12	Filozofia genezyjska	22
Chłopomania	12	Fin de siècle	22
Choroba wieku	12	Franciszkanizm	22
Cyganeria artystyczna	12	Fraszka	22
Czasy pogardy	12	Frenezja	22
Czysta forma	13	Freudyzm	22
Dadaizm	14	Futuryzm	23
Danse macabre	14	Georgika	24
Decorum	14	Gesta	24
Deizm	14	Gga	24

Gotyk	24	Marinizm	38	Polisyndeton	50	Sielanka	63
Gotycyzm	24	MChAT	38	Porównanie homeryckie	50	Skamander	63
Groteska	24	Mecenat	38	✓ Powiastka filozoficzna	51	"Skrzydlate Słowa"	64
Hagiografia	26	Mesjanizm	38	✓ Powieść poetycka	51	Socrealizm	64
Hamletyzm	26	Mesmeryzm	39	Praca organiczna	51	Sowizdrzał	64
Harmonia	26	Metafizyka	39	Praca u podstaw	51	Spleen	64
Hedonizm	26	Milieu	39	Pragmatyzm	51	Stoicyzm	64
Heksametr	26	Mimesis	39	Praktycyzm	51	Strumień świadomości	65
Heros	27	Misterium	40	Predestynacja	52	Sturm Und Drang	65
Hiperbola	27	Mistycyzm	40	Preromantyzm	52	Stylizacja	65
Historiografia	27	Mit	40	Profetyzm	52	Surrealizm	65
Historyzm	27	Mitologia	40	Prometeizm	52	Symbol	65
Horacjanizm	27	Mitologizacja	40	Proroctwo	52	Symbolizm	66
Humanizm	27	Modernizm	41	Prowidencjalizm	52	Symultanizm	66
Husytyzm	28	Monizm przyrodniczy	41	"Pryszczaci"	53	Synekdocha	66
Idealizm	29	Monolog	41	Przedburzowcy we Lwowie	53	Synestezja	66
Impresjonizm	29	Moralitet	41	Przerzutnia -	53	Synkretyzm	67
Improwizacja	29	Nadrealizm	42	"Przezroczyta" narracja	53	✓ Szekspiryzm	67
Intuicjonizm	29	Natura	42	Przybyszewszczyzna	53	Tendencyjna literatura	68
Inwersja czasowa	29	Naturalizm	42	Przypowieść	54	Teocentryzm	68
Irenizm	30	✓ Neoklasycyzm	43	Psychoanaliza	54	Teoria archetypów	68
Ironia romantyczna	30	Neoromantyzm	43	Psychologizm	55	Teoria sokoła	68
Ironia tragiczna	30	Nihilizm	43	Publicystyka	55	Tomizm	68
Irracjonalizm	30	Nirwana	43	Pytanie retoryczne	55	Topos	69
Kalwinizm	31	Nietzscheanizm	44	Racjonalizm	56	Totalitaryzm	69
Karykatura	31	Nouveau roman	44	Radykalizm	56	Towianizm	69
Katastrofizm	31	Nowa fala	44	Realizm	56	Tragizm	69
Katharsis	31	Nowela	44	Realizm socjalistyczny	56	Tren	70
Klasycyzm	32	Obrazek	45	Reformacja	57	Turpizm	70
Kolumbowie	32	Obyczajowość	45	Reminiscencja	57	Tyrteizm	70
Komedia	32	Oksymoron	45	Retardacja	57	Tytanizm	70
Kompozycja otwarta	32	Oniryzm	45	Retoryka	57	Układ rozkwitania	71
Konceptyzm	33	Onomatopeja	46	Retrospekcja	58	Uniformizm	71
Kontreformacja	33	✓ Organicyzm	46	Rewolucja manadżerów	58	Uniwersalizm średniowieczny	71
Konwencja literacka	33	Orientalizm	46	Rokoko	58	✓ Utopia	71
Kosmogonia	33	Palinodia	47	Romantyzm	58	Utylitaryzm	71
Kosmopolityzm	33	Pamflet	47	Rozrachunki inteligentkie	59	Walka klasyków z romantykami	73
Kreacjonizm	34	Pamiętnikarstwo	47	Sacrum	60	Wallenrodyzm	73
Kronika	34	Parabola	47	Saga	60	Weltschmerz	73
Krytycyzm	34	Paradoks	47	Sarmatyzm	60	Werteryzm	74
Kubizm	34	Paralelizm składniowy	48	Satyra	61	Wiersz średniowieczny	74
Kwestia homerycka	34	Pareneza	48	Schematyzm	61	Winkelried	74
✓ Latynizm	35	Parnasizm	48	Schopenhaueryzm	61	Witalizm	74
Libertynizm	35	Parodia	48	Scholastyka	62	Wizerunek	74
Lingwizm	35	Paszkwil	48	Science Fiction	62	Wojna o wiosnę	75
Liryzm wizualny	35	Patriarcha	49	Scjentyzm	62	Wolterianizm	75
Literatura faktu	35	Personifikacja	49	✓ Scottyzm	62	Złote myśli	76
Literatura łagrowa	36	Peryfrazja	49	Secesja	62	Złoty wiek	76
Literatura zaangażowana	36	Pępek metafizyczny	49	Sensualizm	63	Żagary	76
Ludomania	36	Poemat dygresyjny	49	Sentencja	63	Żeromszczyzna	76
Ludowość	36	Poemat heroikomiczny	49	✓ Sentymentalizm	63	Żywoty świętych	76
Luteranizm	36	Poeta doctus	50				
Makaronizm	37	Poetyzm	50				
Makiawelizm	37	Poezja tyrtejska	50				
Mały realizm	37	Pointa	50				
Manicheizm	37	Pokolenie "Współczesności"	50				

ABSTRAKCYJNYZM – XX wiek przyniósł wiele nowości - także w dziedzinie sztuki. **Abstrakcjonizm** jest jedną z charakterystycznych tendencji początku naszego wieku. Znajduje zastosowanie głównie, gdy chodzi o charakterystykę malarstwa, architektury, rzeźby. Ten, modny ogromnie w sztuce XX wieku kierunek, głosi całkowity odwrót od imitowania rzeczywistości, czyli od jej wierne go odtwarzania i naśladowania. Obraz na płótnie, rzeźba, nie muszą niczym przypominać rzeczywistości, kształty i plamy barwne nie odpowiadają realnym plomom i kształtom. Artyści tego prądu poszukiwali nowych form wyrazu, nowego spojrzenia na świat. Jest to zgodne z właściwym znaczeniem słowa "a b s t r a k c y j n y" - oderwany od rzeczywistości. "A b s t r a h o w a ć" - to z kolei odchodzić, odbiegać od czegoś np. od głównego tematu.

ABSURD – słowo to pochodzi z języka łacińskiego i oznacza "nie do r z e c z n y". Absurdem będzie zatem stwierdzenie nonsensowne, sprzeczne z logiką. W literaturze jednak absurd bywa wykorzystywany jako ważny chwyt literacki, często występuje w parze z → groteską, parodią czy paradoksem. Wyśmienitym przykładem wykorzystania absurdu jest *Ferdydurke* Witolda Gombrowicza.

browiczka. Główny bohater - Józio - ma lat trzydzieści, co nie przeszkadza, że uczęszcza do szkoły niby osoba niedorośła. Ta absurdalna sytuacja pozwala autorowi stwarzać przeróżne sceny, obnażające prawdę o człowieku.

AGNOSTYCYZM – pogląd filozoficzny, głoszący, że poznanie świata i praw nim rządzących do nie jest możliwe do końca. Agnostycy twierdzili, że są na świecie rzeczy i sprawy, które nie mieszczą się w nauce, i że nie należy się nimi zajmować, natomiast trzeba opracowywać tylko dostępne zmysłom zjawiska. Pogląd ten kojarzy się z filozofią pozytywizmu, jest bowiem realną odpowiedzią na pytania dotyczące zjawisk niezmiennych, tak eksponowanych w romantyzmie. Łatwo zauważyć, że ta postawa w pewnym sensie zwalniała pozytywistów z zajmowania się sferą metafizyki.

ALEGORIA — przykładem alegorii może być częsty w utworach literackich obraz okrętu w czasie burzy na morzu, który w rzeczywistości oznacza zagrożenie ojczyzny. Motyw taki pojawia się u Juliusza Słowackiego (*Testament mój*) czy w prozie Henryka Sienkiewicza. Inna alegoria to np. wąż połykający własny ogon, przedstawiający koło czasu, wieczność. Szereg alegorii to uosobie-

nia pojęć takich jak np. sprawiedliwość, niewinność, nadzieja, np. sprawiedliwość to kobieta z wagą w rękę i przepaską na oczach itp. Zatem alegoria jest utrwalonym w tradycji, literaturze, kulturze czy nawet religii motywem, obrazem oznaczającym pewne ukryte treści. Owe ukryte, domyślne treści nazywamy znaczeniem alegorycznym. W trakcie edukacji szkolnej spotykamy się z alegorią m.in. w średniowieczu, panowała ona bowiem wówczas jako zasada sztuki (przykładem gatunku wykorzystującego alegorię jest moralitet).

ANAFORA – jest to rodzaj powtórzenia, figura stylistyczna stosowana w poezji. Powtórzenie wyrazu, zwrotu, spójnika, zaprzeczenia występuje na początku każdego wersu, odwrotnie niż w przypadku → epifory, gdzie ma ono miejsce na końcu wersów. Przykładem anafory może być poezja barokowa np. wiersz Daniela Naborowskiego *Do Anny* - każdy wers poety rozpoczyna zwrotem "Z czasem...". Inny: *Niestatek* Jana Andrzeja Morsztyna, gdzie powtarzane jest na początku wersów słowo: "Prędeż...".

ANAKREONTYK – utwór poetycki, który wywodzi się z literatury starożytnej, ukształtowany przez greckiego poetę Anakreonta (VI w. p.n.e.). Wiersze te charakteryzuje lekka tematyka, anakreontyki sławią uroki życia, biesiady, ucztę, erotykę.

ANGLIKANIZM – nurt wyznaniowy powstały w wyniku reformacji w Anglii. Warto pamiętać, że renesans europejski określili dwa główne prądy: hu-

manizm i reformacja. W wyniku reformacji powstały nowe nurty wyznaniowe (p. → luteranizm, kalwinizm). W Anglii reformacja wiązała się z osobą króla Henryka VIII, który oderwał się od zwierzchności papieża i stworzył własny, narodowy Kościół. Oprócz względów politycznych zadziałał tu prawdopodobnie czynnik prywatny - słynny romans z Anną Boleyn, z którą król chciał się ożenić, a papież odmówił mu udzielenia rozvodu z pierwszą żoną. Oderwanie się od Rzymu i uczynienie siebie zwierzchnikiem Kościoła rozwiązywało Henrykowi VIII ten problem.

ANIMIZACJA – inaczej ożywienie. Stosowany w poezji środek stylistyczny, polegający na nadaniu przedmiotom martwym cech istot żywych. "Animo" znaczy "ożywiam". Łatwo pojęcie to skojarzyć ze znanym angielskim słowem "animals" - zwierzę. Przykładem animacji są zwroty: *wyjący wiatr, biegnący potok, jęczący stół* itp.

ANONIM – utwór nie podpisany. Anonimy często spotykamy w średniowieczu, które nie pochwałało sławy autorskiej i wyżej stawiało ideę dzieła niż jego twórcę. Anonim może to być także nie podpisany list - forma niezbyt kulturalna. Nazwą Anonima określamy także autora, którego nazwiska nie znamy. W przypadku Galla Anonima - słynnego kronikarza polskiego średniowiecza - miano to stało się imieniem własnym.

ANTROPOCENTRYZM – pogląd rozpowszechniony w epoce renesansu, określający sztukę, filozofię, światopogląd ludzi tej epoki. W centrum

zainteresowań stawia człowieka (antropos = człowiek), jako cel i ośrodek (centrum) świata. Jest przeciwieństwem → teocentryzmu, czyli stawiania w centrum świata Boga.

ANTYK – nazwa ta określa kulturę starożytną i świat Greków i Rzymian. Epoka starożytna, starożytność i antyk - są to terminy stosowane wymiennie. Łacińskie "antiquus" znaczy po prostu dawny. Stąd wyraz antyk jest stosowany także do określenia zabytku i dawnego dzieła sztuki.

ANTYPOWIEŚĆ – patrz "noveau roman".

ANTYTEZA – inaczej jest to przeciwstawienie, zestawienie w wypowiedzi dwóch przeciwstawnych znaczeniowo członów wypowiedzi, np. zdań. Figura retoryczna, jaką jest antyteza była szczególnie modna w poezji barokowej, w której znajdujemy nagromadzenie antytez. Np.

*Ty jednak milczysz, a mój język kwili,
Ty nic nie czujesz, ja cierpię ból srodze
Tyś jak lód, a jam w piekielnej szeregocie*
(J. A. Morsztyn "Do trupa")

Wyraźnie poeta przeciwstawia swoje "Ja", określone przez dźwięk, cierpienie, gorąco, lirycznemu "Ty", któremu przypisuje milczenie, brak czucia, lód.

APOKALIPSA – termin ten pochodzi z Biblii, a dosłownie oznacza objawienie, odsłonięcie (gr. apokalypsis). Mówiąc o apokalipsie mamy na myśli wizję końca świata i sądu ostatecznego, odsłonięcie

zjawisk towarzyszących temu wydarzeniu. Szczególną i najważniejszą wypowiedzią apokaliptyczną jest Apokalipsa św. Jana - ostatnia księga Biblii. Prorocza wizja św. Jana jest bardzo tajemnicza, znaczenia jej zaszyfrowane są w symbolicznych obrazach i znakach, które mogą mieć różne interpretacje; nie jest to przepowiednia wyrażona wprost. Późniejsza literatura często nawiązuje do wizji apokaliptycznej, np. Jan Kasprowicz przedstawia w Hymnach wizję końca świata (*Dies irae*), poeci katastrofiści w okresie międzywojennym podejmują ten temat, II wojnę światową nazywa się "apokalipsą spełnioną", w lit. współczesnej przykładem takiego nawiązywania może być *Mata Apokalipsa* - powieść Tadeusza Konwickiego.

APOSTROFA – zwrot do kogoś, stosowany w utworach poetyckich, lecz także np. w przemówieniu. Adresatem może być bóstwo, muza, uosobienie idei, czy konkretna osoba. Rodzajem apostrofy jest także inwokacja.

ARCHAIZACJA – jest to rodzaj stylizacji, używanej zwłaszcza w powieści historycznej. Polega na takim ukształtowaniu tekstu, by odtwarzał on mowę dawnych epok. Archaizacji dokonuje się głównie, wprowadzając → archaizmy. Z archaizacją mamy do czynienia np. w "Trylogii" Henryka Sienkiewicza.

ARCHAIZM – wyraz dawny, dziś już nie używany, pochodzący z minionej epoki historycznej. Może to być np. archaizm leksykalny, czyli dawne słowo: *kmieć, waćpanna*. Inny to archaizm rzeczowy (dany przedmiot już wyszedł z

ARCHETYP

użytku) np. *socha*. Archaizm składniowy to dawna budowa zdania, fleksyjny to dawna odmiana. np. czas typu: *chciał był zobaczyć*.

ARCHETYP – twórcą teorii archetypów jest Gustaw Karol Jung, uczeń Z. Freuda (patrz → psychoanaliza). Archetyp jest to **praobraz**, głęboko utajone pojęcie, pierwotne wyobrażenie właściwe wszystkim ludziom. Osiągnięciem Junga było bowiem twierdzenie o istnieniu wspólnej, zbiorowej podświadomości, czyli, że człowiek oprócz indywidualnej, "prywatnej" warstwy podświadomości, posiada jeszcze sferę "wspólną" - podświadomość grupową. Archetypy - obrazy odziedziczone po dawnych przodkach, należą właśnie do tej sfery i nie ujawniają się nigdy. Za to one to właśnie powodują, że pewne mity, legendy, wydarzenia, odczucia są wspólne wszystkim ludziom, niezależnie od odległości, jaka ich dzieli. Archetypy określają także pewne reakcje i zachowania człowieka w danych sytuacjach, w sztuce, w literaturze także przyjmują konkretne kształty. Odnajdujemy je np. w mitach (miłość macierzyńska, zawiść itp.).

ARIANIE – inaczej bracia polscy. Nurt religijny, który rozwinął się w Polsce, w dobie odrodzenia, w wyniku reformacji. Był to nurt radykalny, który oprócz założeń religijnych głosił także hasła społeczne - np. potępienie poddaństwa chłopów, potrzebę wyrzekania się majątków. Program arian spotkał się z oburzeniem szlachty polskiej, zwłaszcza ze względu na swoje postulaty społeczne; w połowie XVII w. zo-

stali arianie wygnani z kraju.

ARIOSTYZM – technika literacka, której autorem jest włoski poeta renesansu Ariosto. Tworzył on bogate i urozmaicone fabuły, pełne → fantastyki, → ironii, → groteski., popisując się niezwykłą swobodą w posługiwaniu się tymi elementami. Znany dziełem Ariosta jest "Orland szalony". W epokach późniejszych tradycję tę kontynuowali twórcy barokowi, w dobie oświecenia Ignacy Krasicki (Monachomachia) a w romantyzmie Juliusz Słowacki w poemacie dygresyjnym pt. "Beniowski".

ASCEZA – jest to umartwianie się, wyrzekanie się wszelkich ziemskich przyjemności, surowy, pustelniczy tryb życia. W epoce średniowiecza rozposzechniły się tzw. żywoty świętych, gatunek, który przedstawiał życie i czyny danego świętego. Cechą bohaterów tych utworów była właśnie asceza. Przykładem może być św. Aleksy, który znosił wiele upokorzeń, wyrzekł się majątku i rodziny, pędził tułaczy tryb życia. Typ ascety i ascetycznego trybu życia zgodny był z ideałami tej epoki, dlatego asceta stanowi jeden ze średniowiecznych wzorców osobowych (→ pareneza).

ASOCJACJA – łańcuch skojarzeń. "Associatio" = połączenie, związek. Jeśli dany obraz powoduje uświadomienie sobie innego, a ów inny powoduje skojarzenie następnego, mamy do czynienia z asocjacją. Znajomość tego terminu bardzo przydaje się do rozumienia techniki nowych tendencji w połowie XX w., np. konstrukcji powieści Marcela Prousta "W poszukiwaniu stra-

AWANGARDA

cone go czasu", w której porządek wydarzeń i przeżyć układa się właśnie według wspomnień i skojarzeń, a nie według następstwa czasu.

ATEIZM – pogląd, według którego **Bóg nie istnieje**. Innymi słowy, ateści to ludzie, którzy nie wierzą w Boga ani w życie pozagrobowe. Postawa ateistyczna zaznaczyła się w epoce oświecenia, głosił ateizm Paul Holbach, współpracownik Encyklopedii.

AUGUSTYNIZM – system filozoficzny, stworzony w średniowieczu przez św. Augustyna. W centrum świata, jako najdoskonalszy byt, dobro, piękno, prawdę, źródło wiedzy i wiary, filozof ten umieszcza Boga. Wgł. św. Augustyna człowiek jest Bogu całkowicie podporządkowany, dobra ziemskie i cielesne są nicością, natomiast życie człowieka jest dramatem. Dramat istoty ludzkiej polega na tym, że człowiek został umieszczony pomiędzy niebem a ziemią, między aniołami a zwierzętami. Człowiek tęskni za ideałem Boga, lecz ciągną go także ziemskie pokusy. Życie człowieka przebiega między przeciwstawnymi wartościami, takimi jak: dobro - zło, niebo - piekło, dusza - ciało. Ciągłe rozerwanie, szamotanie się człowieka sprawia, iż nazywamy

ten system filozofią dramatyczną.

AWANGARDA – samo słowo "awangarda" oznacza grupę ludzi, którzy są pierwsi w danej dziedzinie, wnoszą nowe pomysły, są pionierami nowych ideałów. Pochodzi z terminologii wojskowej, w której awangarda znaczy tyle co **straż przednia** - a więc ci, co torują drogę, czoło nowego nurtu, postępu itp. Awangardą nazywamy kierunek w sztuce europejskiej XX wieku, który reprezentuje sprzeciw wobec tradycji i starych kanonów. W literaturze kierunkiem awangardowym był futurizm czy też awangarda poetycka we Francji, której czołowy poeta Guillaume Apollinaire tworzył m.in. nowy kształt graficzny wierszy, np. pisał utwory w kształcie fontanny, mandoliny itp. (p. → liryzm wizualny). Na gruncie Polski słynna jest awangarda krakowska - czyli grupa poetów skupionych wokół pisma "Zwrotnica", redagowanego przez Tadeusza Peipera w dwóch fazach; w latach 1922-23 i 1926-27. Wśród poetów awangardy krakowskiej działali: Julian Przyboś, Adam Ważyk, Jan Brzękowski, Jalu Kurek. Głosili potrzebę nowej sztuki i nowej poezji, dostosowanej do czasów nowoczesnego świata, epoki techniki i urbanizacji.

B

BALLADA — jest to gatunek literacki, charakterystyczny dla epoki romantyzmu. Czytając np. "Lilię" lub "Romantyczność" A. Mickiewicza widzimy, że jest to utwór wierszowany, zawiera dramatyczną fabułę, momenty zagadkowe i tajemnicze, opowiada o niezwykłych, często fantastycznych wydarzeniach. Jest to gatunek pokrewny (→ sielance), wywodzi się z literatury ludowej. Wydane w roku 1822 *Ballady i romanse* Adama Mickiewicza uznawane są za manifest programowy polskiego romantyzmu. Często wątpliwości uczniów budzi przynależność ballady do rodzaju literackiego: czy jest to gatunek epicki czy liryczny? Najczęściej spotykamy określenie, iż jest to gatunek o charakterze epicko-lirycznym. Można także przeczytać, że jest to "wierszowany utwór epicki". W kwestii tej bezsporną prawdą jest istnienie w balladzie czynnika epickiego (fabuły, postaci i tła akcji) - czynnik ten traktowany jest jako podstawa ballady. Istnieją także elementy liryki w tym gatunku - choćby w osobie zaangażowanego narratora, prezentującego swoje obserwacje i refleksje.

20-lecie
BEHAVIORYZM — wśród nowych tendencji w psychologii XX wieku, w latach 1915-1930, szczególnie rozwijał się behaviorizm. Nazwa pochodzi od an-

gielskiego "behaviour" i oznacza **zachowanie, postępowanie**. Twórcą tego kierunku był John Watson. Chciał on badać człowieka i zdobywać o nim informacje tylko poprzez obserwację jego zachowania i postępowania, niejako oglądając człowieka "z zewnątrz". W myśl behaviorizmu tylko takie wnioski są obiektywne. Psychologia introspekcyjna, czyli badająca wewnątrz, psychikę ludzką "od środka" jest nieskuteczna, wymyka się obiektywnej obserwacji. W literaturze behaviorizm odcisnął swoje piętno w ten sposób, że "powołał" bohatera opisywanego wyłącznie z zewnątrz, bez analizy psychologicznej postaci. Cechy behaviorizmu widoczne są np. w prozie Ernesta Hemingwaya, a także w prozie wojennej Tadeusza Borowskiego.

modernizm
BERGSONIZM — termin pochodzi od nazwiska Henri Bergsona. Na przełomie XIX i XX w. zdobył sobie dużą popularność kierunek ukształtowany pod wpływem myśli tego filozofa, zwany właśnie bergsonizmem. Jest to filozofia życia, wolności, energii, aktywności człowieka. Łatwo zapamiętać ją, wyjaśniając sobie dwa założenia: 1) **intuicjonizm** - Bergson głosił, że tylko za pomocą intuicji można pojąć świat, bez doświadczeń, bez racjonalnego rozumu (p. → intuicjonizm), 2)

elan vitale - czyli koncepcja głosząca, że w człowieku tkwią wewnętrzne siły życia, pęd życiowy, energia witalna, której nie należy więzić, lecz poddać się dynamice istnienia.

BEZCZAS HISTORYCZNY

termin taki pojawia się np. przy analizie "Chłopów" Stanisława Reymonta i, innymi słowy, oznacza **brak dokładnego, wyraźnego określenia czasu akcji**. Można powiedzieć także, że jest to brak konkretyzacji czasowej - określenia konkretnej daty wydarzeń. Chwyt taki pozwala autorowi stworzyć wrażenie ponadczasowości, uniwersalnego, a nie historycznego wymiaru dzieła. Podobna sytuacja występuje w "Nie-Boskiej komedii" Z. Krasińskiego, gdzie autor przedstawia rewolucję abstrakcyjną, bez określenia jej daty. Innym przykładem braku konkretyzacji czasowej może być "Proces" F. Kafki. W przypadku "Chłopów" można poszukiwać osadzenia historycznego akcji, np. śladem jest powstańcza przeszłość Kuby, lecz jest to ślad znikomy, natomiast wyeksponowana została odwieczna cykliczność pór roku.

BOHATER ROMANTYCZNY

— jest to specyficzny typ bohatera, modne w literaturze epoki romantycznej, charakterystycznego zwłaszcza dla dramatu romantycznego. Schemat bohatera romantycznego jest bardzo ważny w polskiej literaturze, dlatego poświęca mu się szczególnie dużo miejsca na lekcjach języka polskiego. Przykładem typowego bohatera romantycznego jest Gustaw Konrad z "Dziadów" A. Mickiewicza, Kor-

BYRONIZM

dian Juliusza Słowackiego, Hrabia Henryk z "Nie-Boskiej komedii" Z. Krasińskiego. Bohatera romantycznego cechuje typowa biografia: jako młody, nie rozumiany przez nikogo, wyobcowany poeta przeżywa nieszczęśliwą miłość. Etap ten często kończy się samobójstwem, śmiercią w niejasnych okolicznościach. Punkt ten znajduje różne interpretacje, np. tylko jako "śmierć dla świata", gdyż po tym wydarzeniu bohater żyje dalej, przechodzi metamorfozę i istnieje jako bojownik o sprawę kraju, jednostka poświęcająca się dla idei społecznej. Często także bohater romantyczny popełnia czyn dwuznaczny moralnie, lecz umotywowany dobrem ogółu: np. Konrad bluźni przeciw Bogu, a Kordian pragnie popełnić mord - zabić cara. Istnieją oczywiście odstępstwa od tego schematu, już Hrabia Henryk jest w pewnym sensie odmienny, jako zaś nietypowego bohatera romantycznego często omawia się postać Jacka Soplicy z "Pana Tadeusza" A. Mickiewicza.

BUKOLIKA — patrz → sielanka.

romantyzm
BYRONIZM — termin pochodzi od nazwiska słynnego, oryginalnego twórcy angielskiego romantyzmu lorda George Byrona. Otoczony aurą skandalu, legenda niezwykłości i tajemniczości Byron stworzył w swojej literaturze podobny typ bohatera: wyobcowanego, odepchniętego przez świat. Stąd byronizm - to postawa człowieka, który dumnie odwraca się od świata, pospolitości, ludzi przeciętnych, od banalnego, codziennego życia, który poszukuje innego, obcego świata, zgodnego z jego osobowością.

C

antyk, renesans
CARPE DIEM — dosłownie oznacza "chwytaj dzień" i funkcjonuje jako hasło odzwierciedlające sposób myślenia epikurejczyków (→epikureizm). Carpe diem to nakaz: ciesz się dniem dzisiejszym, chwytaj aktualną chwilę, nie myśl o przyszłości. Rozpowszechnił te słowa Horacy w swoich "Pieśniach" (1,11,8), a nawiązywali do nich także późniejsi poeci np. Jan Kochanowski.

średniowiecze
CHANSONS DE GESTE — są to "pieśni o czynach". Bardzo modny w średniowieczu gatunek literacki epiki rycerskiej. Do typu chansons de geste należy słynna "Pieśń o Rolandzie". Poematy owe barwnie opisują czyny rycerzy i przygody legendarnych bohaterów. Często układają się w całe cykle śpiewane niegdyś na dworach przez wędrownych bardów.

CHŁOPOMANIA — patrz → ludomania.

romantyzm
CHOROBA WIEKU — termin związany jest z epoką romantyzmu, mianem tym określano stan psychologiczny i odczucia młodych ludzi początków XIX wieku. Choroba wieku charakteryzowała się poczuciem smutku i melancholii, wyobcowania w świecie i niechęci do ludzi,

odczuwaniem tzw. "ból świata" (→ welt-schmerz), a także gwałtownej rozpacz i chęci samounicestwienia. Bohaterem uosabiającym owe odczucia, niejako reprezentantem ówczesnej młodzieży stał się Werter z "Cierpień młodego Wertera" J.W. Goethego (→ werteryzm).

CYGANERIA ARTYSTYCZNA — grupa młodych artystów, twórców związanych nie tyle jednakowym programem, co podobnym stylem bycia, światopoglądem, zapatrywaniami i buntem przeciwko konwenansom ustalonym przez społeczeństwo, które zresztą młodzi twórcy bulwersowali swoim zachowaniem. Pierwszą taką grupą w Polsce była Cyganeria Warszawska - działająca w Warszawie w latach czterdziestych XIX wieku. Później zjawisko cyganerii artystycznej nasila się w epoce Młodej Polski, za ulubione miejsce działalności uznając Kraków.

CZASY POGARDY — tak określa się lata II wojny światowej, czyli czas wojny i okupacji w Polsce. Nazwa ta znajduje swoje uzasadnienie w wydarzeniach tego okresu, w zbrodniach okupanta, historii, która niosła poniżenie człowieka, zdeptanie godności ludzkiej, okrucieństwo, śmierć - pogardę dla wszelkich humanitarnych wartości.

CZYSTA FORMA — kontrowersyjna teoria wymyślona przez Stanisława Ignacego Witkiewicza, dotycząca sztuki, a zwłaszcza literatury, w tym dramatu. Witkacy przypisał sztuce ogromną rolę, lecz nie sztuce zwykłej, lecz właśnie sztuce, która jest czystą formą - wolną od życiowego balastu, od odtwarzania życia, jest sztuką ważną sama w sobie, istotną dzięki swojej formie. W dramacie doprowadziło to do likwidacji akcji dramatycznej, do odcięcia przedstawianych wydarzeń od życia. Potrzebę czystej formy uzasadniał swoistą filozofią, wg której człowiek stoi wobec Tajemnicy Istnienia, stąd budzi się w nim niepokój metafizyczny, lęk i pyta-

nia. I właśnie sztuka czystej formy jest zdolna (i tylko ona) umożliwić przeżycie Tajemnicy Istnienia. Uczestnicząc jako widz w tej sztuce, człowiek przeżywa i postrzega istnienie jako tajemniczą całość, złożoną z wielu elementów. Dlatego dramat musi posłużyć się deformacją świata przedstawionego i pozbyć się w tym co ukazuje jakichkolwiek motywacji praktyczno-życiowych. W zamian za utracone podobieństwo do życia, sztuka czystej formy wzbudzi emocje, na kształt dziwnego snu wywoła uczucie niesamowitości, niepokoju, tajemnicy, przeżycia mistycznego - obudzi uczucia metafizyczne.

20-lecie

D

DADAIZM

— jeden z najbardziej krańcowych kierunków poetyckich, powstałych na początku XX wieku. Wśród tendencji poezji XX wieku powstało wiele awangardowych kierunków, poszukujących nowych form ekspresji, proponujących nowe pomysły. Dadaizm był wśród nich szczególnie: jego program mieścił się w słowie **bezsens**, a celem był bunt przeciwko światu i sztuce. Utwory komponowali z dobranych przypadkowo wyrazów lub sylab. *"Włóćcie słowa do kapelusza, wyciągnijcie na chybił traf, a otrzymacie poemat dada"* - tak brzmiało hasło twórcze dadaistów. Nazwa kierunku, a także ruchu i pisma Dada pochodzi od nazwy dziecinnej zabawki, od pierwszych słów dziecka: da-da. Z działalnością grupy wiązała się atmosfera skandalu, prowokacji i prymitywizmu.

DANSE MACABRE

— oznacza dosłownie *"taniec śmierci"*. Jest to jeden z głównych motywów sztuki średniowiecznej, obecny na malowidłach i drzeworytach a także w literaturze. Danse macabre prezentuje ideę wszechobecności śmierci, jej nieubłagalność i sprawiedliwość - śmierć nie oszczędza bowiem nikogo, bez względu na stan, majątek czy urodę. Śmierć tańcząca jako osoba - obrazowana jest różnie, we wczesnej fazie jako rozkładające się zwłoki, potem jako

nagi szkielet, który "zaprasza do tańca" przedstawicieli różnych stanów i zawodów: papieża, cesarza, kardynałów, prałatów, w końcu chłopów. Przykładem średniowiecznego utworu, zawierającego motyw danse macabre jest *"Rozmowa Mistrza Polikarpa ze Śmiercią"* - zabytek polskiej poezji średniowiecznej.

DECORUM

— zasada dotycząca dzieła literackiego, sformułowana jeszcze w starożytności, stąd uważana za klasyczny kanon. Jest to nakaz **stosowności**, **odpowiedniości** stylu utworu do sytuacji osoby, która mówi (np. jej stanowiska), treści utworu, statusu odbiorcy i gatunku. I tak w gatunkach wysokich (eposie, tragedii) nie mogły mieć miejsca postacie ani wypowiedzi niskie, ani błahy temat. Odstępstwo od tej zasady zastosował już Szekspir, który wprowadził do tragedii postacie niskiego stanu i sytuacje komiczne. Z kolei w klasycyzmie zasada decorum stała się ogromnie ważna, uważano, że jest miernikiem wartości dzieła.

DEIZM

— jest to jedna z oświeceniowych doktryn, dotyczących religii i wiary w Boga. Różni się od ateizmu, gdyż uznaje istnienie Boga-Stwórcy. Deści uważali, że Bóg stworzył świat, lecz nie ingeruje w jego losy, nie kieruje dziejami świata, odrzucili wiarę w cuda i w obja-

wienie. Uznawali natomiast nakazy moralne, wynikające z religii.

DEKADENTYZM

— jedna z nazw epoki → modernizmu → neoromantyzmu lub też jeszcze inaczej → symbolizm a na gruncie różnych krajów: Młoda Polska, Młode Niemcy, Młode Włochy zwany także → fin de siècle. "Dekadencki" oznacza upadający, schyłkowy, termin dekadentyzm stosuje się do ogólnoeuropejskiego prądu duchowego, który zapanował w końcu XIX wieku w Europie (lata 80-te). Zasadnicze cechy dekadentyzmu to: niechęć do społeczeństwa mieszczańskiego, pesymizm, poczucie beznadziejności życia, bierność, przewrażliwienie. Postawa ta znalazła odbicie w utworach wielu poetów schyłku wieku XIX. Nazwa pochodzi natomiast ze słynnego fragmentu wiersza Paula Verlaine'a: *"Jam Cesarstwo u schyłku wielkiego konania"*, decadence = schyłek (fr.).

DEKALOG

— dziesięć przykazań, objawionych Mojżeszowi na górze Synaj przez Boga, wyrytych na kamiennych tablicach. Są one podstawą moralności żydowskiej i chrześcijańskiej. Wydaje się, że termin ten, a także same przykazania znane są powszechnie, lecz przy opracowywaniu w kl. I "Biblii" okazuje się, że pytanie o dekalog bywa kłopotliwe. Warto skojarzyć także "Dekalog" z filmem Krzysztofa Kieślowskiego pod tym tytułem. Film pojawił się w 1989 roku, uzyskał niemały rozgłos jako dzieło o uniwersalnej wymowie, ukazujące wieczną aktualność dekalogu - nawet w czasach współczesnych.

DIARIUSZ**DETERMINIZM**

— hasło głoszone w epoce pozytywizmu przez Hipolita Taine'a, francuskiego myśliciela tej epoki, krytyka filozoficznego i filozofa. "Determino" w łac. znaczy "ograniczam". W myśl koncepcji determinizmu każde wydarzenie, zjawisko (m.in. dzieło literackie) jest ograniczone, określone i wyznaczone przez ogół warunków, w jakich zachodzi. Zdeterminowany - znaczy określony, uzależniony, wyznaczony przez różne czynniki. I tak artysta wytworzył swoje dzieło, jest więc zdeterminowany przez szereg czynników. Wpływają nań: rasa, środowisko i moment dziejowy, w którym żyje - jego dzieło będzie określone przez powyższe czynniki.

DIALOG

— najogólniej rzecz biorąc, dialog to po prostu rozmowa, w której uczestniczą co najmniej dwie osoby. Dialogiem nazywamy także gatunek literacki, popularny w średniowieczu i w renesansie, chociaż znany już w starożytności. W dialogu postacie prowadzą dysputę, prezentują odmienne poglądy, odpowiadają na argumenty swoich rozmówców. Jest to zatem gatunek, który stwarza rodzaj sytuacji dramatycznej, można by taki dialog umiejscowić na scenie. Nie ma w nim jednak wydarzeń i nie były dialogi przeznaczone do tego celu. Dialogiem jest średniowieczna *Rozmowa Mistrza Polikarpa ze Śmiercią* i *Krótką rozprawą między trzema osobami, Panem, Wójtem a Plebanem* Mikołaja Reja.

DIARIUSZ

— jest to forma dziennika, w którym na bieżąco zapisywane są wydarzenia z życia rodzinnego lub publicznego. W diariuszach (już od drugiej połowy XVI w.) przeróżne wypadki: wo-

DONKICHOTERIA

jenne, domowe, sąsiedzkie, sejmowe, bez zbytnej dbałości o literacką formę przekazu.

DONKICHOTERIA — postawa człowieka podobnego do słynnego w literaturze bohatera, imieniem Don Kiszot (z powieści Cervantesa pt. "Don Kichote z Manczy"). Postępowanie takie odznacza się marzycielstwem, idealizmem, brakiem poczucia realizmu, podejmowaniem zadań przekraczających możliwości człowieka - słynna walka z wiatrakami Don Kichota.

DULSZCZYNA — terminem "dulszczyzna" określa się ludzi pokroju bohaterki dramatu Gabrieli Zapolskiej pt. "Moralność pani Dulskiej" oraz poglądy, które reprezentują. Jest to swoista mieszczańska mentalność, polegająca na tuszowaniu za wszelką cenę skandalu zagrażającego rodzinie, zasadzie "prania brudów we własnym domu" i stosowaniu słów: "co ludzie o tym pomyślą" jako głównego wyznacznika postępowania - życiowego credo. Pani Dulska jest hipokrytką i ma ciasne horyzonty myślenia, lecz bardzo wysokie mniemanie o swojej osobie. Aby utrzymać w domu syna, Zbyszka, patrzy przez palce na jego romans ze służącą, natomiast lokatorkę, która

usiłowała popełnić samobójstwo bez dyskusji wyrzuca z mieszkania, jako osobę skompromitowaną i niemoralną. Postępowanie takie często bywa nazywane także kołtunierią.

DYDAKTYZM — cecha niektórych utworów literackich, przemówień, nawet filmów, które przeznaczone są do pouczania swoich odbiorców. Dydaktyzm polega zatem na przekazywaniu prawd i ostrzeżeń, wzorów do naśladowania, wskazówek prawidłowego postępowania itp. Stosowano go od początków literatury, w starożytności i renesansie prezentowano wzorce osobowe, szczególnie zaś wzrosło znaczenie literatury dydaktycznej w okresie pozytywizmu.

DYGRESJA — odejście od zasadniczego tematu i omawianie zjawisk, wydarzeń, spraw luźno z nim związanych, często na zasadzie skojarzenia a nawet przypomnienia. Występuje w zwykłych wypowiedziach, w toku wykładu, przemowy, a także jako chwyt literacki. Jest wręcz cechą gatunkową → p o e m a - t u d y g r e s y j n e g o , w którym dygresje są ważniejsze, bardziej nośne znaczeniowo niż sama akcja.

E

EGZEMPLUM — z łacińskiego, oznacza: przykład, obraz w literaturze, zawarty w danym dziele, który jest przykładem prawidłowych postaw i zachowań. Egzemplum nie wymagają poszukiwania ukrytego znaczenia, sensu głębszego, przedstawione nam postacie bezpośrednio prezentują ów wzorzec moralny. Takim egzemplum np. w "Biblii" jest przypowieść o bogaczu i Łazarzu. Bardzo lubiano egzemplum w średniowieczu, wykorzystują je także w dobie renesansu Mikołaj Rej i inni twórcy.

EGZYSTENCJALIZM — jest to kierunek w literaturze, który rozwinął się pod wpływem filozoficznej myśli egzystencjalnej. Egzystencjaliści uznali, że jedyną prawdą bezdyskusyjną jest fakt, że człowiek istnieje - pewnikiem jest zatem **egzystencja** człowieka. Lecz człowiek przeżywa przecież lęki egzystencjalne (przed życiem, chorobą, śmiercią, odpowiedzialnością), człowiek jest samotny i niepewny, bo każdy człowiek przecież egzystuje oddzielnie. Poczucie zagrożenia i słabości bierze się stąd, że człowiek jest wolny, jest odpowiedzialny za swoje życie, sam musi się z nim uporać. Jest wolny, lecz jako "trzcina na wietrze" - sam i słaby, wciąż przesładowa go trwoga, gdyż wie, że jego byt jest ograniczony, a

"Bóg i wieczne wartości to jedynie wymysł ludzkiej wyobraźni". Za twórcę egzystencjalizmu uważa się S. Kirkegaarda (I poł. XIX w.). W XX wieku egzystencjalizm zrobił zawrotną karierę, jego przedstawiciele to m.in. pisarze: Jean Paul Sartre i Albert Camus, autor "Dżumy".

EKSPRESJONIZM — ojęzyzną ekspresjonizmu są Niemcy, a jest to istotny kierunek w sztuce XX wieku, który objął: malarstwo, filozofię, literaturę, a nawet muzykę, jako tzw. "bunt synów przeciw ojcom". Synowie - młode pokolenie XX wieku, żyjące w poczuciu katastrofy i barbarzyństwa epoki, występuje ze swoimi założeniami około roku 1910. Słowo-klucz brzmi: ekspresja, czyli **wyrażanie**, uzewnętrznienie treści wewnętrznych. I tak w myśl zasad ekspresjonizmu sztuka musi tworzyć przekaz wnętrza człowieka, jego wewnętrznych przeżyć, bez względu na konwencje i dotychczasowe przyzwyczajenia. Warto skojarzyć sobie z tymi założeniami obraz pt. "Krzyk" Edvarda Muncha, który jest wspaniałą realizacją powyższych postulatów, dowodem na to, że sztuka pokazuje i uzewnętrznia wewnętrzne przeżycie ludzkie.

ELAN VITAL — oznacza "pęd życiowy", jest to termin rozpropagowany

przez Henryka Bergsona (→bergsonizm), a oznaczający potężny prąd życia, energię, siły vitalne tkwiące we wszechświecie i w człowieku. Natura istnienia jest dynamiczna i nieobliczalna, istnieć - to poddać się prądowi życia, jego biologizmowi i naturalnej sile.

EMBLEMAT — oznacza "ozdobę". Rozpowszechniony szczególnie w drugiej połowie XVII wieku, chociaż znanym już wcześniej - przykładem może być "Zwierzyniec" Mikołaja Reja. Prawdziwy emblemat składa się z trzech części: hasło - tytuł, pod nim rysunek, a pod rysunkiem wiersz komentujący sens ilustracji. A zatem była to kompozycja łącząca tekst z ryciną, chociaż można spotkać się z użyciem terminu emblemat tylko do utworu wierszowanego, komentującego dzieło sztuki.

EMPIRYZM — znaczący i charakterystyczny dla epoki oświecenia pogląd, głoszący, że świat należy badać poprzez **doświadczenie** ("empeiria"). Nic, czego nie można zbadać doświadczalnie, według empirystów nie jest prawdą, a każdą tezę należy potwierdzić praktycznie.

ENCYKLOPEDYSTY — encyklopedystami nazywa się krąg myślicieli, filozofów, pisarzy tworzących Wielką Encyklopedię Francuską w dobie oświecenia (XVIII w.). Dzieło to stało się pomnikiem piśmiennictwa tej epoki, a także wyrażało ducha filozofii oświeceniowej, stąd jego waga w historii literatury i filozofii. Do najsłynniejszych jej współtwórców (encyklopedystów było ponad 50) należeli: Voltaire, Montesquieu, Rousse-

au, Diderot i d'Alembert.

EPIFORA — powtórzenie wyrazu na końcu każdego wersu w danym utworze (odwrotnie niż → anafora, tam obserwowaliśmy powtórzenia na początku wersów).

EPIKUREIZM — kierunek filozoficzny, stworzony w starożytności przez Epikura (341-270 p.n.e.). Na pytanie: jak żyć, co jest szczęściem i dobrem, Epikur twierdził, że "dobrem jest przyjemność a brak bólu". Epikurejczycy głosili wiarę we własne zmysły, odrzucenie lęku przed śmiercią i bogami, życie dniem codziennym i jego urokami. Później epikureizm zaczęto utożsamiać tylko z postulatem korzystania z dóbr i uciech życia, z używaniem wygod i przyjemności, aż do → hedonizmu. Od bicie filozofii epikurejskiej znajdujemy w poezji Horacego, także w polskiej literaturze np. w Pieśniach Jana Kochanowskiego, który twierdzi "a ja z tym trzymam, kto co w czas uchwyci" (*Do gór i lasów* lub w *Żywocie człowieka poczciwego* Mikołaja Reja).

EPISTOLOGRAFIA — twórczość "listowa" (epistole = list). Możemy rozumieć ten termin jako sztukę pisania listów, zbiór listów danego twórcy, a także jako dzieło literackie - np. powieść w listach (epistolograficzna). Przykładem takiej powieści "złożonej z listów" mogą być "Cierpienia młodego Wertera" J.W. Goethego.

EPITET — jeden z tropów poetyckich, przekształcających wypowiedź w

utwór poetycki. Jest to określenie rzeczownika, najczęściej przymiotnik, choć może to być także rzeczownik lub imiesłów. Przykłady: *dorodny owoc, lodowaty podmuch, pełzający potwór* itd.

EPIZOD — w powieści lub innym utworze, w którym rozgrywa się akcja, epizodem nazwiemy samodzielne wydarzenie, które nie ma wpływu na bieg wydarzeń ani na losy bohatera. Np. w *Ludziach bezdomnych* S. Żeromskiego takim epizodem może być wyprawa Wiktorowej Judymowej do Szwajcarii lub zabawny incydent z Dyziem.

ETOS — pochodzi od greckiego słowa ethos - czyli zwyczaj. Najczęściej można spotkać ten termin w tematach prac pisemnych: np. "*Etos rycerski w literaturze średniowiecznej*" lub "*Etos humanisty w oparciu o biografie twórców renesansowych*", ostatnio zaś mówi się np. o "etosie Solidarności" itp. Wyraz ten oznacza całość, zbiór norm i praw, które przyjmowała i uznawała za słuszną daną społeczność, czy dana grupa ludzi np. rycerstwo, humaniści. Prawa te ustalały określone zachowanie. Dlatego temat "*Etos rycerski*" wymaga opisanie owych norm w przypadku rycerza, "*etos humanisty*" pyta o reguły i zasady określające typ istnienia i działania humanistów oraz o konkretne przykłady.

EUFEMIZM — występuje wtedy, gdy zamiast wyrażenia wulgarne, ordynarnego lub dosadnego używamy "przyzwoitego" zastępstwa. Będzie więc eufemizmem: "dama lekkich obyczajów" zamiast " prostytutka", "koloryzuje" zamiast "kłamie", "łże".

EUFONIA — inaczej zwana instrumentacją głoskową. Jest to fonetyczny (można zapamiętać "w warstwie dźwięków") środek stylistyczny, stosowany w poezji, a czasami w powiedzonkach i przysłowia. Polega na celowym zestawieniu głosek tak, aby dały dźwiękowy efekt np.: "*chrząszcz brzmi w trzcinie w Szczepreszynie*" lub "*deszcz dzwoni, deszcz dzwoni jesienny*".

EVERYMAN — czyli **Człowiek - Każdy**. Jest to specyficzny, bardzo interesujący typ bohatera literackiego. Wprowadzi się aż ze średniowiecznego moralitetu, lecz z chęcią został przypomniany i wchłonięty, a także eksponowany przez literaturę współczesną. Everyman to bohater, który jest reprezentantem każdego człowieka, człowieka w sensie ogólnym, a nie jednostkowym. Dlatego nie są istotne jego prywatne dane: imię, nazwisko, biografia. Jego losy reprezentują losy ludzkości. I tak everyman Kafki nazywa się Józef K. ("Proces"), w "Kartotece" Różewicza występuje Bohater - bez imienia i nazwiska, za to obciążony pokoleńowymi przeżyciami. Inne nazwy everymana to Jedermann lub Każdy.

EWANGELIA — cztery księgi Nowego Testamentu, według św. Mateusza, św. Marka, św. Łukasza i św. Jana (zwanych ewangelistami), głoszące naukę Chrystusa i opisujące jego życie.

EWOLUCJONIZM — teoria do- by pozytywizmu, głoszona przez Herberta Spencera (ucznia Darwina). Uważał on, że powszechnym prawem wszechświata jest rozwój, że cała

EXEGI MONUMENTUM

rzeczywistość podlega stałej, stopniowej przemianie i że rozwój ów jest postępowym. Jest to przeniesienie pojęcia ewolucji z nauk przyrodniczych do społecznych, zastosowanie prawa ewolucji do teorii do-

tyczących prawideł historii, dobra i zła, stosunków międzyludzkich.

EXEGI MONUMENTUM —
patrz → horacjanizm.

F

FABUŁA — inaczej akcja lub bieg wydarzeń. Fabuła jest cechą gatunków epickich, dramatu i filmu, mówimy: "film fabularny", gdy, w odróżnieniu od dokumentalnego, posiada on bieg wydarzeń, koleje życiowe postaci, ciąg wydarzeń itp.

FANTASTYKA — cechą pewnego typu twórczości literackiej, bardzo charakterystyczna dla epoki romantyzmu. Mówimy, że wśród cech charakteryzujących literaturę romantyczną prym wiedzie fantastyka - to znaczy, że świat przedstawiony przez tę literaturę zbudowany jest z elementów nierzeczywistych, nadnaturalnych, niepojętych rozumem i nauką (por. → irracjonalizm). W utworze fantastycznym realnie funkcjonują stwory nierzeczywiste: gnomy, elfy, diabły itp. Np. postacią fantastyczną jest Goplana z "Balladyny" Słowackiego, Świtezianka, Rybka z ballad A. Mickiewicza.

FATALIZM — jest to wiara w przeznaczenie, w to, że wszystko, co spotyka człowieka jest "zapisane w górach", już ustalone, a my wypełniamy tylko ten napisany scenariusz. Ludzi, którzy wyznają taki pogląd nazywa się fatalistami. Fatalizm funkcjonował już w dobie starożytności, a bardzo znanym utworem francuskiej literatury oświeceniowej jest

"Kubuś Fatalista i jego pan" D. Diderota. Z fatalizmem wiążą się także pojęcia "fatum" - czyli los, przeznaczenie. (Por. → predestynacja.)

FAUSTYZM — motyw często pojawiający się w literaturze, nawiązujący do słynnego dzieła J.W. Goethego pt. "Faust". Tytułowy doktor Faust, rozczarowany ograniczonością zwykłej, ziemskiej wiedzy, zawiera pakt z diabłem, który daje mu młodość i możliwość podróżowania w czasie i przestrzeni. Stąd motywem faustowskim nazwiemy dążenie człowieka do prawdziwej wiedzy, dotyczącej istnienia, przeznaczenia, Boga, wiedzy wykraczającej poza książkę. Jest to również motyw "pertraktowania" z siłami pozaziemskimi: zdobywania młodości, nieśmiertelności i bycia kimś innym. Człowiek typu faustowskiego powodowany jest nieugaszoną pragnieniem zdobycia wiedzy, dręczy się borykaniem się ze sobą samym i swoimi dążeniami duchowymi.

FILISTER — w epoce Młodej Polski termin ten nabrał szczególnie negatywnego zabarwienia. Oznaczać zaczął, zwłaszcza w oczach poetów i cyganerii artystycznej, wstrętnego mieszczucha, człowieka małostkowego, ograniczonego, bez aspiracji i ambicji.

Wcześniej termin miał neutralne znaczenie.

FILOZOFIA GENEZYJSKA

konieczna do interpretacji i zrozumienia poezji genezyjskiej Juliusza Słowackiego, który jest właśnie twórcą filozofii genezyjskiej, zawartej w traktacie "Genezis z Ducha". Słowacki zakłada duchową istotę wszelkiego istnienia - czyli, że istotny i prawdziwy jest tylko duch, a materia - to tylko owoc działań ducha, materialna forma. Aby się doskonalić, osiągnąć nowe stopnie postępu, duch musi rozbić starą formę, złożyć z niej bolesną ofiarę - stąd odwieczny konflikt między duchem a formą materialną. W myśl filozofii genezyjskiej: **śmierć** - jest zmianą formy i doskonaleniem się ducha, **rewolucja** - jest także zmianą formy i osiągnięciem wyższego stopnia rozwoju. Słynny wiersz pt. "Uspokojenie" daje właśnie obraz rewolucji, widzianej przez pryzmat filozofii genezyjskiej.

FIN DE SIÈCLE

- oznacza "koniec wieku" i jest to nazwa stosowana, podobnie jak → dekadentyzm, schyłkowość do końca wieku XIX. Zawiera treść raczej pesymistyczną, nawiązującą do krańcowości, poczucia beznadziejności i nastroju ludzi końca wieku - fin de siècle'u. Wykładnią poetycką terminu jest wiersz Kazimierza Przerwy-Tetmajera pt. "Koniec wieku XIX".

FRANCISZKANIZM

- system filozoficzny, wywodzący się od nauki głoszanej przez św. Franciszka z Asyżu (epoka średniowieczna). Główne założenia św. Franciszka to: miłość do

całego świata, wszystkich istot żyjących, ptaków i roślin (słynne są jego kazania do ryb i ptaków). Głosił św. Franciszek ideę ubóstwa i wolności człowieka ubogiego. Był przeciwnikiem ascezy, którą nazwał "dręczeniem brata-ciała". Nazywany jest też "świętym poetów i poetą świętych". Piękny utwór literacki pt. "Kwiatki św. Franciszka z Asyżu" zawiera 53 opowieści ("kwiatki") o czynach dokonanych przez św. Franciszka i jego zakon wędrownych mnichów. Istnieje wiele późniejszych nawiązań w literaturze i sztuce, które odwołują się do idei św. Franciszka i głoszą franciszkanizm.

FRASZKA

- fraszka to gatunek literacki, uprawiany przez wielu poetów, lecz szczególnie istotny przy charakteryzowaniu twórczości Jana Kochanowskiego. Jest to "utworek" krótki, wierszowany, oparty na dowcipnym pomysle. Przykładem może być fraszka *O doktorze Hiszpanie, Raki, Do dziewczki* Jana Kochanowskiego.

FRENEZJA

- oznacza entuzjazm, szal, zapał, zatem frenetyczny to gwałtowny, entuzjastyczny, burzliwy. Jako właśnie taki lubił przedstawiać świat Zygmunt Krasiński (np. świat rewolucji w "Nie-Boskiej komedii" - mieszanina grozy i szaleństwa).

FREUDYZM

- teoria psychologiczna utworzona przez Zygmunta Freuda a kontynuowana przez jego uczniów (p. → psychoanaliza). Freud - wiedeński neurolog - w poszukiwaniu przyczyn nerwicy i kompleksów wyróżnił w psychice ludzkiej trzy warstwy i doszedł do przekonania o ogromnej roli

podświadomości człowieka i tkwiących w niej, wciąż tłumionych popędów. Szczególną rolę przypisywał popędowi seksualnemu, który - tłumiony - może być przyczyną chorób nerwowych, problemów, lecz także może "znajdować ujście" w działaniu twórczym np. w sferze sztuki. Freudyzm ogromnie zaważył na koncepcjach nie tylko nauk psychologicznych, lecz także na literaturze, jej tworzeniu i metodach interpretacji.

FUTURYZM

- jeden z nowych, oryginalnych kierunków w poezji początku XX wieku, który opanował szcze-

gólnie Włochy i Rosję. **Futurus** - znaczy "przyszły". Poeci-futuryści przekreślali przeszłość, cały dotychczasowy dorobek ludzkości, zapatrzeni byli tylko w **przyszłość** i cywilizację techniczną. Głosili hasło: "Ryczący automobil jest piękniejszy niż Nike z Samotraki", wojnę uważali za "jedyną higienę świata". Wśród innych pomysłów znajdziemy pogardę dla kobiet, hasło burzenia bibliotek i muzeów oraz nazywanie profesorów i archeologów "gangreną". We Włoszech przedstawicielem tego agresywnego nurtu był **Filippo Tommaso Marinetti** a w Rosji **Włodzimierz Majakowski**.

G

GEORGIKA — patrz → sielanka.

GESTA *geste, geste* — słowo to oznacza "czyn". W literaturze średniowiecznej panowała moda na opiewanie czynów rycerskich (chansons de geste), królewskich itp. Słynne są w historii literatury "Gesta Romanorum" - czyli "czyny Rzymian" lub "historie rzymskie", spisane w I połowie XIV wieku, a ogromnie popularne w średniowiecznej Europie. Przedstawiają one szereg historii, rozgrywających się za panowania kolejnych cesarzy, a zawierających pouczenia moralne.

GGA — ten tajemniczy skrót jest tytułem jednodniówki wydanej przez polskich futurystów w r. 1920 w Warszawie, a głosi, iż *"gga ggsiora jest piękniejsza od śpiewu słowika"*. Przewodzili w tej grupie: Anatol Stern i Aleksander Wat. Głosili również, na wzór mistrzów zachodnich (→ futuryzm): "otwórzmy oczy, wówczas świnia wyda nam się czarniejsza od słowika".

GOTYK *średniowiecze* — styl architektury i plastyki okresu dojrzałego i późnego średniowiecza. Obejmował sposób wznoszenia zamków, budowli sakralnych, lecz także docierał do obyczajowości, mody, malarstwa. Gotyk można kojarzyć sobie

z wysokimi, strzelistymi kościołami, oknami witrażowymi, ostrymi łukami w konstrukcji i dekoracji, wyniesieniem w górę i właśnie smukłością w porównaniu do ciężkiego, bryłowego, przysiadłego, wcześniejszego stylu romańskiego. W początkach XII w. powstało także pismo gotyckie - ozdobne, o ostrych kształtach liter. Do zabytków gotyku należą: katedra w Chartres, katedra Notre Dame w Paryżu, katedra w Remis, a w Polsce np. kościół Mariacki w Krakowie. Gotyk stał się źródłem inspiracji epok takich jak romantyzm, neoromantyzm a także nawiązuje doń często poezja współczesna.

GOTYCYZM *romantyzm* — tendencje 60-tych lat XVIII wieku, które "powracały" do gotyku, upatrując w tym stylu walory estetyczne, dotąd lekceważone. Można powiedzieć, że jest to "moda na gotyk", wykorzystująca jego elementy i atmosferę w architekturze, sztuce uprawiania ogrodów a także w literaturze. Tu przykładem może być tzw. powieść gotycka, której akcja, pełna grozy i tajemnic rozgrywa się zwykle w ponurym zamczysku, w "gotyckiej atmosferze", a także cała tendencja w literaturze epoki romantyzmu.

GROTESKA *grotesk* — zjawisko występujące w różnych gatunkach lite-

rackich. Może być jednym z wielu chwytów (często występuje obok absurdu, parodii, paradoksu) a może być tak, że cały utwór jest groteską. Groteskowość polega na: 1) ukazaniu form przerażających, osobliwych, wylbrzymionych, monstrualnych, ekscentrycznych (np. "pojedynk na miny" w "Ferdydurke" W. Gombrowi-

cza), 2) pomieszaniu nastroju komizmu, tragizmu, błazenady, - np. w chwili rozpaczy i przerażenia - scena humorystyczna, 3) wprowadzeniu absurdu w toku akcji - np. Widmo pijące kawę i całowane po rękach w utworze Witkacego pt. "W małym dworku".

H

średniowiecze
HAGIOGRAFIA – dziedziną literatury, obejmująca **żywoty świętych**, gatunek uprawiany w epoce średniowiecza, ukazujący życie świętego, jego czyny i cuda od narodzin po męczeńską zwykłą śmierć. Żywoty świętych miały ustalony, powtarzalny porządek przedstawienia wydarzeń. Przykładem takiego żywotu jest "Legenda o św. Aleksym". **Hagios** = święty, można zatem zapamiętać termin hagiografia jako "żywotopisarstwo świętych".

renesans
HAMLETYZM – postawa życiowa człowieka podobnego psychicznie do Hamleta - tytułowego bohatera tragedii W. Szekspira. Hamletyzm polega na ciągłym przeżywaniu konfliktu pomiędzy myślą a czynem, poczuciu samotności, wyższości, tragizmu. Człowiek w typie Hamleta skłonny jest do refleksji, drobiazgowego roztrząsania spraw, analizowania kwestii życia i śmierci. Nie jest to energiczny, konkretny człowiek czynu - jest to natura wrażliwa, stojąca przed decyzją: "być albo nie być". Hamletyzm istotny jest dla zrozumienia polskiej literatury romantycznej, wpływa bowiem na typ polskiego bohatera romantycznego.

antyk, renesans, oświecenie
HARMONIA – centralne pojęcie estetyki renesansu, oświecenia, epoki na-

wiązujących do antyku, czyli klasycznych, choć pojęcie harmonii odgrywało istotną rolę również w średniowieczu. Harmonia polega na odpowiednim, symetrycznym, dobranym zestawie wszystkich elementów dzieła, wówczas - wg powyższych teorii - dzieło jest piękne.

antyk
HEDONIZM – doktryna filozoficzna, uznająca **p r z y j e m n o ś ć**, **r o z k o s z** za najwyższe dobro i cel życia, główny motyw ludzkiego postępowania. Utożsamiana z → epikureizmem, gdyż głosił on m.in. postulat używania wszelkich uciech życiowych. **Hedone** z greckiego znaczy "rozkosz" i hedonizm kojarzy się z pewnym rozpasaniem i hulaszczym, utracjuszowskim trybem życia.

antyk
HEKSAMETR – wers charakterystyczny dla eposu antycznego (Iliada, Odyseja) uprawiany m.in. przez Homera. Jest to wers, który składał się z sześciu (heks = 6) stóp. Stopa była to najmniejsza jednostka rytmiczna - w niej zaś istniał dany układ głosek długich i krótkich. Np. taki układ: d ł u g a , k r ó t k a , k r ó t k a - stanowi stopę zwaną daktylem. Sześć stóp, które składały się na heksametr, były to daktyle lub spondeje. Regularny układ stóp powodował wyrazisty rytm heksametru.

Próba naśladowania heksametru w literaturze polskiej zaowocowała tzw. "heksametrem polskim", opartym na zestroju akcentowym - używa go A. Mickiewicz w *Konradzie Wallenrodzie* (Powieści Wajdeloty).

antyk
HEROS – według mitologii greckiej - półbóg, syn boga i śmiertelniczki lub odwrotnie: bogini i zwykłego śmiertelnika. Był to zatem ktoś wyższy rangą od człowieka, lecz nie miał statusu prawdziwego boga. Przykładem herosa może być Achilles syn Peleusa (człowieka) i bogini Tetydy. Słowo heros używane jest także w znaczeniu: bohater.

HIPERBOLA – wyolbrzymienie. Środek stylistyczny, polega na tym, że aby ukazać siłę danego zjawiska, używa się przesady, np. "umieram z miłości" - jest to hiperbola, jeśli popatrzeć na sprawę realnie, podobnie: "wyplakała morze łez" - to także przesada, lecz wyraża w obu przypadkach ogrom uczuć.

średniowiecze
HISTORIOGRAFIA – dział literatury, w którym umieszcza się gatunki o treści historycznej - np. **kroniki**, również tzw. **gesta**. Przykładem mogą być: Kronika polska Galla Anonima czy Kronika Polska Mistrza Wincentego Kadłubka. Inaczej: dziejopisarstwo.

romantyzm
HISTORYZM – cecha utworów literackich, modna w epoce romantyzmu. Polega na tym, że twórcy romantyczni lubili zajmować się historią swoich narodów i często umieszczali akcję utworów w czasach historycznych np. *Graży-*

antyk
na A. Mickiewicza - rzecz dzieje się na Litwie w średniowieczu, podobnie w "Konradzie Wallenrodzie" itp.

antyk
HORACJANIZM – nurt w poezji, nawiązujący do twórczości słynnego rzymskiego poety Horacego. Tendencje, dla których *Pieśni*, *Listy*, *Satyry* Horacego były źródłem i inspiracją, były bardzo żywotne na przestrzeni wieków od XVI do XVIII. Liryka horacjańska charakteryzuje się refleksyjnością i powściągliwością wobec przeżyć, dążeniem do doskonałości formy, podejmowaniem motywów mitologicznych i poglądów filozoficznych, np. słynnego motywu **exegi - monumentum** (pomnik sobie stawiam), jest to bowiem myśl o nieśmiertelności poety, któremu wieczność zapewniają jego dzieła. Polscy horacjaniści różnych epok to przede wszystkim Jan Kochanowski, Maciej Sarbiewski, Adam Naruszewicz, Ignacy Kraśnicki.

renesans
HUMANIZM – jeden z głównych nurtów renesansu, prąd umysłowy, który zdominował światopogląd ludzi tej epoki. Humanizm głosił, że wzorcem myśli i kultury jest dorobek epoki starożytnej, że należy rozwijać studia nad klasyczną literaturą, uprawiać różne dziedziny wiedzy, kształcić umysł. Humanizm jest światopoglądem dowartościowującym człowieka, jego rozum i miejsce w świecie. Zatem **humanista**, był to człowiek wszechstronnie wykształcony, **poeta doctus**, studiujący literaturę, filozofię i języki starożytne, stawiający w centrum zainteresowania myśli - człowieka.

HUSYTYZM

HUSYTYZM — termin pochodzi od nazwiska **Jana Husa**, czeskiego reformatora religijnego, który żył na przełomie XIV i XV w. Był to ruch religijno-społeczny, rozwijający się w Czechach, w I połowie XV w. Zwolennicy Husa głosili szereg reform w zakresie re-

ligii, m.in. sprzeciwiali się władzy papieża, żądali odebrania władzy świeckiej i majątków duchownym. Potępieni zostali jako heretycy, a Jan Hus spalono na stosie. Husytyzm istotny jest przy omawianiu → reformacji - ważnego nurtu epoki renesansu.

I

IDEALIZM — jest to postawa ludzi, którzy patrzą na świat przez pryzmat swoich ideałów, przedstawiają sobie świat lepszym niż jest on w rzeczywistości. **Idealista** - to człowiek, który kieruje się wzniosłymi zasadami (ideami), jest zdolny do poświęceń dla ich realizacji, jest marzycielem. Bolesław Prus w "Lalce" przedstawia trzy typy idealistów: 1) Rzecki - idealista polityczny, 2) Ochocki - idealista naukowy, 3) Wołk - idealista miłości.

IMPRESJONIZM — kierunek, który zapanował w drugiej połowie XIX wieku, zwłaszcza w malarstwie, choć odcisnął swoje piętno we wszystkich dziedzinach sztuki. Kolebką impresjonizmu była Francja, a "impression" znaczy **wrażenie**. Głównym hasłem tego kierunku jest postulat ukazywania świata przez pryzmat temperamentu, doznań artysty, ukazywanie wrażeń, jakie odnosi twórca obserwując świat, momentalne, chwilowe odczucie, ulotne właściwości rzeczy. W liryce impresjonizm przejawia się m.in. uplastycznieniem i umuzykalnieniem poezji. W malarstwie artyści inaczej wykorzystują światło, ukazują zmienność i chwilowość rzeczy. Nazwa **impresjonizm** początkowo miała być ośmieszeniem kierunku i została użyta przez jego krytyków, po wystawieniu

słynnego obrazu Moneta pt. "Impresja - wschód słońca".

IMPROWIZACJA — jest to "tworzenie na żywo", bez uprzedniego przygotowania. Kiedy poeta pod wpływem natchnienia tworzy i wygłasza przed odbiorcami utwór, mamy do czynienia z improwizacją poetycką. Improwizacja stała się istotną kategorią w romantyzmie, kiedy poeci nawet "pojedynkowali się" wygłaszając improwizacje. Najśłynniejsza w polskiej literaturze jest "Wielka Improwizacja" wypowiedziana przez Konrada w celi więziennej ("Dziady", Część III).

INTUICJONIZM — pogląd, wg którego prawdy o świecie nie można pojąć ani dzięki rozumowi, ani innym środkom racjonalnym, tylko dzięki **intuicji**. Jest to pogląd głoszony przez Henri Bergsona (→ bergsonizm), w dobie przełomu wieków XIX i XX (p. → dekadentyzm).

INWERSJA CZASOWA — przedstawienie czasu, akcja biegnie "nie po kolei", bez respektowania następstwa wydarzeń. Stosowana jest np. w powieści poetyckiej, gdzie potęguje tajemniczość i urozmaica kompozycję.

IRENIZM

IRENIZM — umiłowanie pokoju. Pogląd głoszony w renesansie (m.in. przez Erazma z Rotterdamu), który protestuje przeciw kłótniom, waśniom, wojnom a chwali pokój i zgodę. *Irene* - znaczy pokój.

IRONIA ROMANTYCZNA — sam chwyt ironii polega na sprzeczności między dosłownym znaczeniem wypowiedzi a jej właściwą treścią - czyli dany tekst brzmi np. jak pochwała: *piękność!* a znaczy zupełnie co innego: *ale brzydactwo!*. W romantyzmie ironia stała się istotnym środkiem ukazania postawy artysty i oceny świata, twórczość mogła eksponować różnice między światem a sztuką, rzeczywistością a ideałem, podkreślała indywidualizm bohatera i poety. Takim romantycznym dziełem, w którym autor posługuje się ironią jest "Beniowski" J. Słowackiego.

IRONIA TRAGICZNA — ina-

czej jest to ironia losu, często ukazwana w tragedii antycznej. Polega na sprzeczności między warunkami, sytuacją, w której żyje bohater, a jego świadomością - tym, co wie. Doskonałym przykładem jest Edyp - jego czyny są zbrodnią ojcobójstwa i kazirodztwa, mimo iż bohater sądzi, że ożenił się z obcą kobietą, a nie z matką, i że w kłótni zabił obcego człowieka, a nie ojca. Ironię pogłębia fakt, że Edyp właśnie pragnie uniknąć fatum, chce uciec od swojego przeznaczenia co udać mu się nie może.

IRRACJONALIZM — pogląd charakterystyczny dla epoki romantyzmu. Polega na przeświadczeniu, że rzeczywistości nie można poznać w sposób racjonalny - tzn. za pomocą rozumu i nauki, lecz właśnie dzięki pozarozumowemu środkom poznania: intuicji, wierze, przeczuciu, instynktowi.

KALWINIZM — jeden z odłamów religijnych, powstały w wyniku reformacji w dobie renesansu obok → luteranizmu → anglikanizmu itp. Ten ruch religijny został nazwany od nazwiska swego przywódcy **Jana Kalwina**, a rozwinął się szczególnie na terenie Francji i Szwajcarii. Wśród założeń doktryny kalwinizmu, zwraca uwagę przeświadczenie o wartości dóbr ziemskich, konieczności ich gromadzenia dzięki własnej pracy. Tego rodzaju gromadzenie bogactw Bóg miał pochwalić, w przeciwieństwie do próżniaczego trybu życia. Inny postulat, teoria → predestynacji (przeznaczenia) głosiła, iż życie ludzkie, czyny człowieka, jego zbawienie lub nie, są już z góry określone (por. → fatalizm, predystynacja), nie można zatem "Kupić nieba".

KARYKATURA — jest to taki sposób przedstawienia danej postaci, który ją ośmiesza, wyolbrzymia jej wady, używa przesady w przedstawieniu charakterystycznych dla tej osoby cech. Jeśli ktoś ma duże uszy - w karykaturze będą one ogromne, jeśli ktoś lubi się śmiać, będzie przedstawiony (np. na scenie) jako osobnik chichoczący od początku do końca spektaklu.

KATASTROFIZM — silna ten-

K

dencja w kulturze XX wieku, głoszona przez ludzi przeświadczonych o rychłym upadku świata, o tym, że kultura europejska skazana jest na **zagładę**, przewidujących nadciągającą **katastrofę**. Zawrotną karierę zrobiło dzieło Oswalda Spenglera pt. "Zmierzch Zachodu" wydane w r. 1922. Autor zawarł w książce teorię narodzin, rozwoju i zmięch kultur. Kultury, społeczeństwa - tak jak w przyrodzie - starzeją się i upadają - przeżywają swój cykl rozwojowy. Wgł. autora to samo czeka Europę - "*los ginącego Rzymu powtarza się wielokrotnie*". Nie można jednak powiedzieć, że katastrofizm jest czysto dwudziestowiecznym wymysłem - miał swoich poprzedników. W romantyzmie wizje katastroficzne, występowały w twórczości Zygmunta Krasińskiego: ("Nie-Boska komedia" - wizja śmierci Boga, wygłaszana przez Marię), w epoce Młodej Polski - Jan Kasprzowicz (Hymny, m.in. "Dies irae" - wizja końca świata i Dnia Sądu). W dwudziestolecie międzywojennym katastrofizm był jednym z programowych założeń poetyckiej grupy → "Żagary", do której należał m.in. Czesław Miłosz.

KATHARSIS — dosłownie: **o c z y s z c z e n i e**. Jest to kategoria związana z konwencją tragedii greckiej i imieniem Arystotelesa, bowiem właśnie

Arystoteles uważał katharsis za główną ideę tragedii. Widz patrząc na odgrywaną tragedię oczyszcza swoją duszę, i osiąga spokój duchowy - czyli doznaje katharsis. Dzieje się to za sprawą przeżycia uczuć **litości i trwogi**, jakich doznaje widz. Litość wzbudza w widzu nieszczęście człowieka niewinnego, a trwogę nieszczęście człowieka podobnego, takiego, z którym widz się utożsamia. Po przeżyciu, dzięki tragedii, litości i trwodze, widz opuszcza teatr wolny od wewnętrznych niepokojów. Całą powyższą koncepcję zawarł Arystoteles w "Poetyce", (rozdz. VI).

KLASYCYZM – termin pochodzi od słowa "classicus" - czyli wzorowy, doskonały. Za doskonały wzór sztuki i działalności twórczej uznano epokę starożytną, na długie wieki określiła ona kryteria piękna i poprawności danego dzieła, w kręgu kultury europejskiej. Dlatego nazwą klasycyzm określamy po pierwsze twórczość starożytnych, a po drugie: wszystkie późniejsze prądy artystyczne odwołujące się do wzorców antycznych. Szczególna jest w tym względzie cała epoka, zwana klasycyzmem - we Francji przypada na wiek XVII, a w innych krajach europejskich na wiek XVIII (w tym w Polsce, gdzie trwa do 1822 r.). Jest to epoka literatury zdominowanej przez wzorce antyczne (np. antyczną teorię poezji), traktowane wręcz programowo, np. w 1674 r. Boileau napisał "Sztukę poetycką" - rodzaj podręcznika poetów. Przeciwno klasycyzmowi i ich regułom wystąpi gwałtownie pokolenie romantyków, odrzucając ideały harmonii, miary, rozumu na rzecz uczucia.

KOLUMBOWIE – młodzi poeci doby wojny i okupacji, nazywani tak dzisiaj przez badaczy literatury współczesnej. Kolumbami nazywamy urodzonych ok. 1920 r.: Krzysztofa Kamila Baczyńskiego (zginął w powstaniu warszawskim 1944, wraz z młodszą żoną Barbarą), Tadeusza Gajcego (zginął w powstaniu 1944), Andrzeja Trzebińskiego (rozstrzelany przez hitlerowców 1943 r), Wacława Bojarskiego (zastrzelony podczas akcji składania wieńca pod pomnikiem Kopernika 1943), Zdzisława Stroińskiego (zginął w powstaniu 1944). Nazwa pochodzi od tytułu głośnej powieści Romana Bratnego pt. "Kolumbowie - rocznik 20", traktującej o powstaniu warszawskim. Inne nazwy tego pokolenia to "poeci czynu", "poeci-Tyrteusze", "pokolenie tragiczne", gdyż poświęcili walce swoją młodość, połączyli głoszone ideały i czyny, brali udział w walce o ojczyznę.

KOMEDIA – gatunek dramatyczny, którego cechą typową jest **komizm** (czyli sytuacje wywołujące śmiech). Może zaistnieć komizm słów, postaci, sytuacji - konfiguracja wzbudzająca wesołość widza. Tematyka komedii jest zazwyczaj pogodna, akcja żywa, a rozwiązanie pomyślne dla pozytywnych bohaterów (happy end). Jest wiele odmian komedii: k. charakterów, k. intrygi, k. obyczajowa, k. płaszcza i szpady, k. satyryczna, sytuacyjna itd.

KOMPOZYCJA OTWARTA – mianem kompozycji dzieła literackiego określa się sposób ukształtowania utworu, jego budowę i powiązanie takich elementów jak: świat przedstawiony, akcja,

postacie, chronologia itp. Kompozycja otwarta istnieje wówczas, gdy związki pomiędzy poszczególnymi elementami akcji ulegają zatarciu, kolejne wydarzenia nie wynikają z siebie, istnieją między nimi luki, świat przedstawiony wydaje się fragmentaryczny, a zakończenie nie jest jednoznaczne. K. otwarta jest cechą typową dla dramatu romantycznego - przykładem może być "Kordian", np.: zupełnie nie ma powiązania między jego pobylem u papieża a monologiem na Mont Blanc, nie wiadomo, czy stracono go w ostatniej scenie (chyba nie) i co było dalej. Z kolei kompozycja zamknięta jest cechą utworów klasycznych - świat w nich jest uporządkowany, wydarzenia wynikają z siebie i motywują się wzajemnie, nie da się nic z tej struktury ująć ani nic dodać.

KONCEPTYZM – pochodzi od słowa "koncept", czyli pomysł i jest określeniem kierunku w poezji barokowej. Twórcą poezji tego typu jest Giambattista Marini, stąd kierunek zwany jest także - *marinizm*. Według poety głównym założeniem poezji jest zaskakujący, wręcz szokujący odbiorcę pomysł - *koncept*. Każdy wiersz musi opierać się o intrygujący "chwyt" w zakresie treści lub formy. Dlatego poezja barokowa sięgnęła m.in. po "kult brzydoty", a w zakresie kompozycji cechowało ją nagromadzenie i spiętrzenie środków stylistycznych. Wgł. *marinistów* świetnym konceptem było np. zaadresowanie sonetu "Do trupa" i porównywanie go z człowiekiem zakochanym.

KONTRREFORMACJA – prąd, który powstał w Kościele Katolickim w

reakcji na → reformację i wobec poczucia zagrożenia jej postulatami. Działalność kontrreformacji charakteryzuje wiek XVII, przejawia się w tym, że Kościół wzmógł swoje wpływy i wzmocnił pozycję w świecie chrześcijańskim. Przeprowadzono reformę chrześcijańską, Kościół stał się instytucją polityczną, określającą co jest słuszne a co nie w dziedzinie sztuki, nauki, kultury jako jedyny autorytet.

KONWENCJA LITERACKA – zespół norm i reguł określający charakter poszczególnych utworów i ich składników. Konwencja - znaczy po prostu *umowa* - a zatem są to pewne umowne, utrwalone przez lata praktyki, zasady dotyczące literatury, np. schematy niektórych gatunków literackich. Często nowatorstwo twórców polegało na występowaniu przeciwko utartym konwencjom, lecz często również ich niekonwencjonalność stawała się zasadą - przykładem może być Witold Gombrowicz i jego twórczość.

KOSMOGONIA – terminem tym określamy przeróżne obrazy, motywy literackie, mity, całe utwory lub doktryny dotyczące powstania świata (kosmos = wszechświat; gonos = rodzenie). W procesie poznawania literatury w szkole średniej napotykamy takie utwory, które są przekazem obrazu powstania świata: 1) kosmogonia mitologiczna - mit "Narodziny świata" i 2) Księga Genyzy w Biblii (kosmogonia biblijna).

KOSMOPOLITYZM – jest to postawa człowieka głoszącego, że jego ojczyzną jest cały świat, odnoszącego się

KREACJONIZM

z podziwem i miłością do wzorów obcych, zagranicznych, a z pogardą do własnej tradycji i kultury swojego narodu. Szczególnie rozpowszechnił się w Polsce doby oświecenia i jako taka postawa był bardzo krytykowany przez myślicieli tej epoki. **Zapatrzenie** na **Zachód** (zwłaszcza francuszczyznę) w mowie, strojach i obyczajach wyśmiewał m.in. Ignacy Krasicki *Satyry, Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki* i J.U. Niemcewicz *"Powrót pości"*.

KREACJONIZM

— kreować, oznacza tworzyć, kreator - to twórca. Termin kreacjonizm funkcjonujący w XX wieku w poezji (kreacjonizm poetycki) niósł postulat, aby "tworzyć" nowy świat w dziełach poetyckich. Wyobraźnia poety ma stwarzać świat od nowa, podobnie malarz kreuje od nowa świat na płótnie, układając go z różnych elementów rzeczywistości - sam jest twórcą, nie musi rzeczywistości istniejącej odtwarzać ani naśladować (por. → kubizm).

KRONIKA — opowieść o dziejach przeszłych i współczesnych narodu, państwa, rodu królewskiego itp., jest gatunkiem → **historiografii**. Najwybitniejszym przykładem kroniki średniowiecznej jest "Kronika polska" Galla Anonima. Kroniki średniowieczne (także Wincetego Kadłubka, Jana Długosza) chronologicznie przedstawiają dzieje Polski od czasów najdawniejszych i są także wspólnym źródłem historycznym.

KRYTYCYZM — jedna z idei i zasad głoszonych w epoce oświecenia, idą-

ca w parze z → racjonalizmem. Krytycyzm odnosił się do starych, tradycyjnych instytucji, do ustaleń nauki a także do nauki Kościoła i życia religijnego. Wyznawcy krytycyzmu głoszą konieczność dociekania racji swoich przekonań, uznając wagę nowych faktów, które mogą zmieniać stare przekonania. Możliwość **krytykowania** nawet najbardziej uznanych prawd wpłynęła na nazwę tego założenia.

KUBIZM — jeden z nowych kierunków w sztuce XX wieku, utworzony przez Pablo Picassa. **Kub** - znaczy sześcian, **kostka**. Kubizm preferuje metodę sprowadzenia naturalnych kształtów do form geometrycznych (m.in. kubów), dążenie do abstrakcji geometrycznej. To ten kierunek przedstawi na płótnie człowieka złożonego z trójkątów, kół i kwadratów, w celu takim, aby wyjść poza zwykłą obserwację modelu, ująć go w innych kategoriach. Słynny obraz Pablo Picassa, przykład kubizmu to *Panny awiniońskie*.

KWESTIA HOMERYCKA — tak nazywa się spór uczonych, toczony przez stulecia, a dotyczący autorstwa "Iliady" i "Odysei". W XVII w. zakwestionowano istnienie Homera, a powstała hipoteza, iż oba eposy są wytworem wędrownych śpiewaków, później, że był to "przekaz ustny" spisany dopiero w VI wieku p.n.e., a w XIX wieku uczeni spierali się czy oba eposy napisał jeden twórca, czy miały one różnych autorów. Starożytni byli pewni co do istnienia Homera - nazywali go "poetą", współcześni badacze twierdzą, że oba eposy mają jednego twórcę.

L

LATYNIZM — wyraz, zwrot, zdanie, przysłowie pochodzące z łaciny, a wprowadzone do innego języka lub do tekstu powieści. Przykładem może być "Trylogia" H. Sienkiewicza - w celach artystycznych autor wprowadza tam wiele łacińskich wtrętów - latynizmów (por. → makaronizm). Przykładem latynizmu mogą być zwroty: *qui pro quo*, *nomen omen*, itp.

LIBERTYNIZM — początkowo (w w. XVII) był to ruch dążący do wolności, oswobodzenia umysłu od więzów tradycji, uprzedzeń, schematów - stąd nazwa, bo: *liberalis* = wolnościowy. Wśród wielu założeń libertyni głosili także, choć nie przede wszystkim, ideały epikurejskie. Tymczasem w XVIII w. "libertynizm" stał się potocznym i bardzo negatywnym określeniem. Libertyn był to człowiek pozbawiony zasad moralnych, głoszący pogardę wobec świata i nauki Kościoła, szydzący ze wszelkich świętości, uczestniczący w obrazoburczych, czasem rozpustnych uctwach i przedsięwzięciach.

LINGWIZM — lingwizm lub poezja lingwistyczna, z tymi terminami spotykamy się analizując dorobek polskiej poezji powojennej. Jest to istotna we współczesnej poezji orientacja, ukształtowana na przełomie lat 50-tych i 60-

tych. Tworzą ją: M. Białoszewski, T. Karłowicz, Z. Bieńkowski, E. Balcerzan. Główne założenie tych twórców, dotyczące poezji, polega na dążeniu do wykorzystania możliwości **języka** (język - lingua), gry językowej, operowania szablonami mowy i językiem potocznym. Dobrym przykładem jest tytuł wiersza Białoszewskiego pt. *Mironczarnia*, co możemy przetłumaczyć jako zbiłkę powstałą ze słów *męczarnia Mirona*. Dowód - pierwsze wersy utworu: *"Męczy się Miron, męczy..."*. Jak widać, lingwizm polega tu na wykorzystaniu podobieństwa dźwiękowego, które w rezultacie daje również efekt znaczeniowy.

LIRYZM WIZUALNY — występuje wówczas, gdy wiersz oddziałuje na odbiorcę swoim kształtem, można powiedzieć "wyglądem zewnętrznym". Liryzm wizualny stosowali poeci awangardy XX w. we Francji (Apollinaire), nadając utworom kształt np. samochodu, mandoliny, fontanny. Taki wiersz działał nie tylko słowem, dźwiękiem, lecz także obrazem - czyli wizualnie.

LITERATURA FAKTU — dział literatury współczesnej, który obejmuje gatunki, będące **dokumentem** wydarzeń historycznych, tematem swoim dotyczące **faktów**. Do literatury faktu należą "czyste" dokumenty, takie jak reportaż, wywiad,

LITERATURA ŁAGROWA

relacja, mogą to być także formy częściowo beletryzowane np. powieść autobiograficzna, pamiętnik, oparte na przeżyciach lub badaniach opowiadania itp. Są zatem literaturą faktu "Medaliony" Z. Nałkowskiej, "Inny świat" G. Herlinga-Grudzińskiego, "Rozmowy z katem" K. Moczarskiego, "Zdążyć przed Panem Bogiem" H. Krall.

LITERATURA ŁAGROWA

terminem tym określa się literaturę wyrosłą z doświadczeń obozowych, zwłaszcza tę dotyczącą obozów sowieckich (łagier = obóz). Powieści i opowiadania dotyczące "obozów pracy" tworzonych przez władze radzieckie, w naszej literaturze znane i "jawne" są od niedawna. Głośne utwory to: *Inny świat* G. Herlinga-Grudzińskiego, Józefa Czapskiego: *Nanieleudzkiej ziemi* i *Wspomnienia starobielskie*, Beaty Obertyńskiej: *W domu niewoli*. Słynne są także utwory pisarza rosyjskiego Aleksandra Solżenicyna *Archipelag Gułag* oraz *Jeden dzień Iwana Denisowicza*.

LITERATURA ZAANGAŻOWANA

— koncepcja tej literatury ma w zamyśle wpływ artystów na rzeczywistość i dzieje naszej planety, pisarz bowiem - i każdy artysta - jest odpowiedzialny za losy świata. "Nikt nie może być wobec spraw społecznych obojętny a pisarz szczególnie. Stąd tworzona literatura musi być zaangażowana w sprawy otaczającej ją rzeczywistości, podejmować aktualne tematy i reprezentować określone stanowisko. W różnych krajach różne okresy obfitowały w tę literaturę, w Polsce np. możemy spotkać lit. zaangażowaną już w oświeceniu, w pozytywizmie, w latach 50-

tych dwudziestego wieku.

LUDOMANIA

— inaczej "chłopomania" - jest to zjawisko w literaturze Młodej Polski, polegające na modzie na podejmowanie tematu chłopstwa i wsi polskiej, zachwycanie się kolorytem, zwyczajami, strojami ludu. Pęd "ku wsi" widać bardzo wyraźnie w *Chłopach* W.S. Reymonta, w *Weselu* S. Wyspiańskiego a także w poezji tej epoki, np. Jana Kasprówicza *Z chatupy*, Staffa *Pokój wsi*.

LUDOWOŚĆ

— cecha typowa dla literatury epoki romantyzmu, lecz również postulowana w programach literackich epok późniejszych. Ludowość literatury polega na: 1) zwrocie do motywów ludowych - np. tematy utworów zaczerpnięte są z ludowych opowiadań, 2) wykorzystaniu i propagowaniu ludowych gatunków literackich - np. ballada, 3) ukazywaniu świata oczami bohatera ludowego, czyli np. interpretowanie zjawisk wg wierzeń ludowych i ludowej moralności.

LUTERANIZM

— odłam religijny, który powstał w wyniku reformacji w dobie renesansu, obok → anglikanizmu, → kalwinizmu itd. Nazwa pochodzi od nazwiska twórcy tego nurtu Marcina Lutra, a rozpowszechnił się luteranizm szczególnie na terenie Niemiec. Istotne jest założenie dotyczące Biblii, luteranie głosili bowiem, że można ją interpretować indywidualnie, że należy tłumaczyć na języki narodowe a Kościół nie jest jedynym autorytetem prawdziwie rozumiejącym i interpretującym Biblię.

M

MAKARONIZM - (por. z → latynizmem, inna nazwa barbarizm) polega na używaniu w toku mowy, prowadzonej w języku rodzimym, wtrętów obcych - łacińskich, francuskich, włoskich. Szczególny nadmiar obcych "ozdobników" zaatakował polszczyznę w dobie baroku i oświecenia, stąd słowo "makaronizm" odbieramy negatywnie, jako błąd, rzecz zbędną.

MAKIAWELIZM — doktryna filozoficzna dotycząca dyplomacji, sposobu prowadzenia walki, rządzenia krajem, wymyślona w XVI w. przez Włocha o nazwisku Niccolo Machiavelli, a zamieszczona w jego słynnym utworze pt. "Książę". Jest to doktryna dosyć kontrowersyjna, bo opiera się o zasadę: "cel uświęca środki", w takim rozumieniu, że dobro państwa jest dobrem najwyższym i dla idei państwa można posługiwać się wszystkimi, również nieetycznymi środkami. Morderstwo, oszustwo, podstęp, chytrość są dozwolone, jeśli ich celem jest interes kraju. Machiavelli głosił słynną zasadę określającą, jaki powinien być władca: powinien być jak lew (silny, odważny, budzić grozę) i zarazem powinien być jak lis (chytro i podstępny). To Machiavellego uważa się za twórcę pojęcia "racji stanu", które zrobiło zawrotną karierę w polityce wszech czasów.

"Racja stanu" - to świętość, która usprawiedliwia bezwzględność, a nawet obłudę. Zrozumiałe, że założenia tego typu wywołały długo trwającą dyskusję i różne oceny.

MAŁY REALIZM — pojęcie z zakresu literatury współczesnej, a konkretnie prozy. Oznacza tendencję w literaturze XX wieku, która wyraża się w opisywaniu przeciętnych ludzi i przeciętnych zjawisk, "małych" tematów społeczno-obyczajowych, życia marginesowych środowisk. Tendencja ta unika uogólnień, koncepcji filozoficznych, czyli ujęć uniwersalnych. Można spotkać określenie małego realizmu jako "realizmu bez ambicji" lub podejmującego "małe sprawy małych ludzi" i ocenę raczej negatywną. Tymczasem był to nurt, który poprzez ukazanie doświadczenia jednostkowego i obrazu otoczenia bohatera, poszukiwał zapory przed lękiem i niepewnością, pewnego rodzaju stabilizacji. Mały realizm funkcjonował w połowie lat 60-tych, do niego możemy zaliczyć niektóre utwory I. Iredyńskiego, M. Nowakowskiego.

MANICHEIZM — jest to koncepcja religijno-filozoficzna, która zakłada istnienie dwóch równorzędnych pierwia-

stków, sił panujących we wszechświecie: Dobra i Zła, czyli Boga i Szatana, gdyż po stronie Dobra stoją: światło i duch, a po stronie Zła ciemność i materia. Moce te są w odwiecznym konflikcie, obie są równie silne i oddziałują na świat. Nazywa - manicheizm - pochodzi od twórcy systemu - Maniego. Mani (lub Manicheusz) żył w Persji ok. 216-276 r.n.e. W procesie rozwoju literatury manicheizm był niejednokrotnie przywoływany, elementy poglądów manichejskich znajdujemy np. w poezji Tadeusza Micińskiego *Ananke*, w *Hymnach* Jana Kasprowicza, w poezji młodopolskiej, której twórcy uwielbiali przedstawiać Szatana jako ogromną siłę skłóconą z Bogiem.

MARINIZM — inaczej → konceptyzm. Bardzo ważny kierunek w poezji barokowej, zapoczątkowany przez poetę włoskiego Giambattistę Marina. Maniera twórcza tego poety określiła poezję epoki baroku; znalazła wielu naśladowców (m.in. w Polsce: Jana Andrzeja Morsztyna). Główne założenie marinizmu brzmi: zaskoczyć, zaszokować odbiorcę niezwykle pomysłem w dziedzinie tematu lub formy. W zakresie formy stosowano dużą ilość środków stylistycznych, często błahą treść ubierano w wyszukaną formę, przesyconą → anaforami, antytezami, hiperbolami, paradoksami itd. W zakresie tematyki często podejmowano tematy miłosne, ulubione przez typ poezji dworskiej. Poeta marinista starał przedstawić się jako wirtuoz słowa, ukazać jak potrafi z pełną swobodą operować słowem, zaprezentować swój styl poetycki.

MChAT — skrót znaczeniowy zna-

ny w dziedzinie historii teatru, oznacza słynny Teatr Artystyczny w Moskwie, prowadzony przez słynnego reformatora teatru: K.S. Stanisławskiego (Moskowskiej Chudożestwiennij Akademickiej Teatr). W dobie przełomu wieków XIX i XX MChAT był ośrodkiem nowej myśli teatralnej i jej scenicznej realizacji.

MECENAT — opieka nad artystami, finansowanie rozwoju sztuk, kształcenie i wspomaganie młodych "talentów" przez osoby prywatne, dwory i różne społeczne instytucje. Zjawisko mecenatu stało się szczególnie modne w dobie renesansu, a pochodzi od Rzymianina *Mecenasa*, który żył w I w p.n.e. i otaczał opieką poetów - w tym Horacego i Wergiliusza.

MESJANIZM — pojęcie charakterystyczne dla ideologii polskiego romantyzmu, preferowane przez twórców tej epoki, którzy głosili, że wybrane jednostki lub narody mają do spełnienia na ziemi szczególną misję. Pojęcie pochodzi oczywiście od *Mesjasza - Zbawiciela - Chrystusa*. Oczekiwanie na Zbawiciela było istotne zwłaszcza w Polsce, dla której zbawienie oznaczało wyzwolenie spod niewoli zaborców. Stąd mesjanizm jest pojęciem - kluczem dla zrozumienia wymowy wielkich utworów romantyzmu polskiego. Możemy poszukiwać w nich mesjanizmu jednostkowego - gdy Mesjaszem jest bohater, jednostka ludzka, poeta - np. słynna tajemnicza postać, określona mianem 44 w *Dziadach* w Widzeniu księdza Piotra. Kwestia mesjanizmu jednostki - np. poety, często stawała się tematem literackich dyskusji, swoista interpretacja mesjanizmu jako obłędu znajduje się

w *Kordianie* Słowackiego, który urojenia "mesjaszy" prezentuje w scenie w domu wariatów. Natomiast mesjanizm narodowy - jest to przypisywanie wybranemu narodowi (tu polskiemu) wielkiej roli w kwestii zbawienia świata, wyzwolenia go spod ucisku, niewoli, tyranii. Hasło mesjanizmu narodowego brzmi: "**Polska Mesjaszem narodów**", w *Dziadach* Polska jawi się jako "**Chrystus narodów**" a jej dzieje przedstawione są na wzór Męki Pańskiej. Niewola i cierpienia Polski pod zaborami mają okupić wolność innych narodów. Z kolei w *Kordianie* Słowackiego poeta nazywa Polskę → "Winkelriedem narodów" - czyli kimś na wzór szwajcarskiego bohatera średnio-wiecznego, który wbił sobie w pierś włócznię wrogów, torując drogę powstańcom - taką rolę miała spełnić w Europie Polska.

MESMERYZM — modną w XIX wieku teoria, przywołana przez Aleksandra Fredrę w *Ślubach panińskich*, jako jedna z definicji miłości. Koncepcja ta opiera się o pomysł, że na świecie istnieje "uniwersalny fluid", który emanowany jest przez człowieka i jako "substancja" oddziałuje na drugą istotę. Twórcą tej teorii był Mesmer, lekarz, który zdobył sobie wielu zwolenników. Inaczej zwano mesmeryzm "magnetyzmem" lub "przyrodzoną skłonnością serc". W późniejszym czasie skrytykowano i obalono koncepcję rzekomego fluidu i "przyciągania się" za jego sprawą dwóch istot. Tym niemniej pełny tytuł utworu Fredry brzmi: *Śluby panińskie, czyli Magnetyzm serca* i wyraża ideę twórcy, że tylko uczucie może prawdziwie połączyć dwoje ludzi.

METAFIZYKA — ("coś, co natępuje po fizyce") - a zatem nienaukowy, pomijający doświadczenia i twierdzenia nauk ścisłych, matematycznych, a nawet historycznych, sposob ujmowania i wyjaśniania rzeczywistości. Jest to sposób nieracjonalny, duchowy, uznający za metody poznania świata intuicję, instynkty, przeczucie. Tematem metafizyki będzie kwestia duszy, życia po śmierci, istnienia, przemijalności, duchowej istoty świata. Zdobywać będzie metafizyka przewagę nad metodami naukowymi w epokach takich jak: barok, romantyzm, dekadentyzm.

MILIEU — sposób prezentowania postaci przez opis przedmiotów, którymi się otacza, osób, z którymi poprzestaje, pokoju, w którym mieszka - słowem *środowiska* bohatera (środowisko w jęz. francuskim = milieu). Jest to swoiste "wykorzystanie" w powieści przysłowia "*pokaż mi swój pokój, a powiem ci kim jesteś*". Poprzez opis otoczenia charakteryzował swoje postacie Balzac w *Ojcu Goriot* - np. bardzo szczegółowo opisany jest pensjonat pani Vauquer i opis ten od razu sugeruje typ charakterologiczny bohaterki. Chwyt ten stosowany jest także w polskiej powieści - np. jednym ze sposobów charakteryzowania Rzeckiego w "*Lalce*" B. Prusa jest opis pokoju subiekta.

MIMESIS — kategoria pochodząca z założeń estetyki starożytnej, oznacza naśladowanie rzeczywistości w sztuce, czyli wymóg, aby dzieło sztuki było odwzorowaniem rzeczywistości. Stąd wszystkie prądy lite-

rackie, które postulują "prawdziwość", a przynajmniej prawdopodobieństwo istnienia świata przedstawionego w dziele (np. realizm), nazywamy kierunkami mimetycznymi. Z kolei prądy, które głoszą odstępstwo od naśladowania rzeczywistości, od jej imitowania występują przeciwko mimesis. Teorię mimesis rozwinął i dokładnie omówił Aristoteles (Poetyka).

MISTERIUM — gatunek dramatyczny, uprawiany w epoce średniowiecza, przedstawiający widowiska o tematyce zaczerpniętej ze Starego i Nowego Testamentu, Dziejów Apostolskich, z żywotów świętych. Od XIV wieku wystawiane poza kościołami w czasie świąt religijnych, takich jak Boże Narodzenie, Wielki Post, Wielkanoc, były bardzo popularne.

MISTYCYZM — jest to prąd myślowy, postawa, która zakłada możliwość duchowego kontaktu z bóstwem, np. w formie widzenia, snu, intuicji, cudu, objawienia. Mistycyzm to także wiara w to, że każda rzecz i każda sprawa ma swoją duchową, tajemniczą i niepoznawalną stronę. Jest to sfera ponadmysłowa, odrzucająca wszelkie założenia racjonalne i występująca w wielu religiach. W kulturze polskiej mistycyzm miał wielkie znaczenie w epoce romantyzmu, która doznawanie mistyczne (np. dialog z wyobrażeniem zmarłego, przywoływanie duchów, widzenie) uznawała za najważniejszy wśród motywów temat. Mistykiem będzie zatem nie tylko człowiek uznający mistycyzm, wierzący w możliwość takiego kontaktu ze sferą nieziemską. Przede wszystkim mistyk - to osoba doznająca ta-

kich przeżyć jak widzenie czy objawienie. Najlepszym z literackich przykładów jest ksiądz Piotr z *Dziadów* (Cz. III), lub np. Karusia ze słynnej ballady A. Mickiewicza pt. *Romantyczność*.

MIT — jest to "opowieść - własność" danej społeczności, opowieść, która nie jest jednorazowa, lecz przekazywana z pokolenia na pokolenie, organizuje i wyraża wierzenia tej społeczności, zwłaszcza oddaje wyobrażenia początków istnienia ziemi, powstawania kosmosu, człowieka, bogów i ludzi. Treść mitów tkwi w świadomości każdego człowieka należącego do danego społeczeństwa, w pewnym sensie określa jego światopogląd i mentalność. Każda kultura ma swoje mity - szczególnie rozwinięta jest mitologia starożytnych, którą my, współcześni traktujemy jak opowieści literackie, coś między baśnią a legendą. Należy zaznaczyć, że istnieje także inne znaczenie mitu - używamy tego słowa następująco: "człowiek - mit", albo "stworzono mit silnego człowieka". W tym wypadku mit funkcjonuje w mowie potocznej - jako określenie pewnego utrwalonego wzoru lub motywu, oddziałującego na wielu ludzi.

MITOLOGIA — zapis mitów danej społeczności lub zestaw wszystkich mitów, które danej kultury dotyczą. Przykładem może być mitologia starożytnych Greków lub Egipcjan, Rzymian itd.

MITOLOGIZACJA — są to zabiegi, które czyni autor w swoim utworze, aby u p o d o b n i ć go do mitu. Może to być mitologizacja jakiejś postaci - np. przedstawienie pracy kowala w taki spo-

sób, że przypomina mit o Hefajstosie (czyni tak S. Żeromski w "Ludziach bezdomnych") lub upodobnienie akcji do jakiegoś mitu - np. w "Chłopach" W.S. Reymonta losy Borynów kojarzą się z mitem o pięknej Helenie i wojnie trojańskiej. Słowo "mitologizacja" można spotkać także w mowie potocznej, np. "Nie mitologizuj!" - czyli nie czyn z tego wydarzenia mitu, nie upiększaj, nie dodawaj mu wagi.

MODERNIZM — jedna z nazw epoki → dekadentyzmu, zwanej też Młodą Polską lub jeszcze inaczej → neoromantyzmem. Modernizm jest nazwą, która eksponuje tendencje n o w a t o r s k i e w literaturze i sztuce przełomu wieków XIX i XX (moderne = nowoczesny), stosuje się ją raczej do określenia pierwszego dziesięciolecia epoki (1890-1900).

MONIZM PRZYRODNICZY

— jest to pojęcie z zakresu filozofii pozytywnej, jedno z głównych haseł określających myśl tej epoki. Założenie monizmu przyrodniczego brzmi, iż świat natury i ludzi to jedno, i że dlatego do obserwacji człowieka i wnioskowania na tematy socjologiczne, społeczne, człowieka dotyczące można stosować metody nauk przyrodniczych, np. obserwację, doświadczenie, badanie reakcji na bodźce itp.

MONOLOG — samodzielna, ciągła wypowiedź jednej osoby. Słynny jest w literaturze polskiej monolog Kordiana na górze Mont Blanc, monologiem jest Wielka Improwizacja Konrada w III części "Dziadów", słynny monolog w literaturze światowej to: *Być albo nie być* tytułowego Hamleta, bohatera tragedii Szekspira. Wyróżnia się wśród monologów różnego rodzaju "monolog wewnętrzny", który stał się innowacją powieści XX wieku, a w przypadku powieści → strumienia świadomości, główną jej materią. Monolog wewnętrzny jest przytoczeniem lub rejestracją wewnętrznego biegu mowy, myśli a nawet skojarzeń bohatera. Ów tok myślenia rzadko jest uporządkowany lub spójny, za to daje informacje o wnętrzu postaci, o jej psychice.

MORALITET — gatunek średniowieczny, bardzo popularny w tej epoce, należący do rodzaju utworów dydaktycznych, czyli pouczających. W moralitecie występowały postacie alegoryczne, np. uosobione Dobro, Zło, Cnota, Grzech itd. Ich wygląd był kwestią umowną, tradycyjną, więc widzowie natychmiast rozpoznawali "treść" postaci. Owi "bohaterowie" toczyli spór o duszę człowieka, ukazywali grożące mu pokusy i wartości cnót. Z kolei człowiek w moralitecie był to z reguły → Everyman, czyli abstrakcyjny reprezentant ludzkości.

N

NADREALIZM – inaczej surrealizm. Jest to nowatorski kierunek w literaturze i sztuce XX wieku, który rozkwitł i ukształtował się po I wojnie światowej. W procesie rozwoju literatury i filozofii bywały dotąd różne prądy odbiegające od realizmu np. → irracjonalizm lub → fantastyka. Nadrealizm jest czymś jeszcze innym. Nakazuje sztuce ukazywać głębsze pokłady psychiki ludzkiej, sięgać do podświadomości, ujawniać zjawy senné, tworzyć obrazy wyjęte z półsnu, poezję halucynacyjną. W tej koncepcji rozum z procesu twórczego został wyłączony. Surrealiści wystosowali sprzeciw wobec instytucji, technice i cywilizacji a postulowali konieczność wyzwolenia stłumionej energii psychicznej człowieka, czerpali przy tym z osiągnięć → psychoanalizy.

NATURA – stała się jednym z pojęć hasłowych klasycyzmu. Twórcy tego prądu, zwracając się ku osiągnięciom starożytnych, przejęli pogląd Arystotelesa dotyczący natury jako wartości stałej, posiadającej odwieczne, powtarzalne prawa, niezachwiany, odwieczny porządek, jako centrum istniejącego świata. Natura w tym ujęciu stała się pewnym punktem odniesienia i miarą wartości: np. podstawowe prawa człowieka i jego dążenie do szczęścia uznawano za zgod-

ne z naturą. Teoretykiem "natury" był słynny myśliciel francuski Jean Jaques Rousseau.

NATURALIZM – bardzo ważny kierunek literacki ukształtowany we Francji, w II połowie XIX wieku, wywodzący się z twórczości Gustawa Flauberta i filozofii pozytywistycznej, lecz jego głównym twórcą i teoretykiem, tzw. "ojcem naturalizmu" był Emil Zola. Głównym założeniem tego kierunku było potraktowanie literatury jak dziedziny naukowej, twórca powieści miał postępować jak badacz przyrody czy fizyk. Nie mogła więc mieć miejsca w procesie powstawania powieści fantazja ani podporządkowanie fabuły jakiejś naczelnej idei, nawet komentarze odautorskie były zbędne. Pisarz obserwował zjawiska współczesnego świata, losy człowieka traktował jak eksperyment, odnotowywał wyniki. Warto skojarzyć z naturalizmem teorię dziedziczności, eksponowaną w powieściach Emila Zoli (dziedzictwem może być obłęd, skłonności i zamięłowania, kalectwo) oraz – podkreślane przez naturalistów – biologiczne motywacje czynów człowieka, w tym np. instynktów i popędów. Naturalizm eksponował także epizody dotyczące fizjologii człowieka, czasem odrażają-

ce, przekazywane plastycznie i szczegółowo. Do słynnych kontynuatorów Zoli należał Guy de Maupassant.

NEOKLASYCYZM – termin ten stosowano w poezji wielokrotnie, określając nim różne "fazy" nawrotu klasycznych wartości i nawiązań do tradycji. W Europie XX wieku, jeszcze przed II wojną światową, nazwę neoklasycyzm stosowano do nurtu w poezji francuskiej, którego przywódcą duchowym i pierwszym poetą był Paul Valéry. Zamierzał on połączyć osiągnięcia symbolizmu z wielką tradycją poezji francuskiej a formę poematów pragnął oprzeć o klasyczne wzorce. W literaturze polskiej termin neoklasycyzm kojarzy się najbardziej z grupą poetycką, działającą po r. 1956. Wówczas neoklasycyzm w poezji polskiej stał się jednym z istotniejszych kierunków. Poeci neoklasycy odwoływali się do klasycznych wzorców, obrazów i pojęć a nawet historii antyku, nawiązywali także do baroku. Poezję neoklasyczną cechował intelektualizm słowa, poczucie smaku, podejmowanie problemów etycznych i moralnych. Zaliczamy do tego nurtu m.in. częściowo Zbigniewa Herberta oraz J.M. Rymkiewicza.

NEOROMANTYZM – jedna z nazw epoki Młodej Polski, obok → dekadentyzmu, → modernizmu, → symbolizmu. Jest to nazwa, która podkreśla i eksponuje związek tej epoki z romantyzmem. Obserwując literaturę modernizmu, rzeczywiście można takie "pokrewieństwo" obu okresów udowodnić. Nawiązanie twórców M. P. do romantyzmu przejawia się w: 1) zainteresowaniu twórczością i uznaniu za "wieszczów"

Adama Mickiewicza i Juliusza Słowackiego, 2) nawiązaniu do centralnych motywów tematycznych, podejmowanych przez romantyzm: np. sprawa narodowo-wyzwoleńcza czy kwestie związane z rangą poezji, 3) na "odkryciu" i rozpropagowaniu twórczości Cypriana Kamila Norwida, który był poetą nieznanym aż do lat 1901-1907, kiedy to Miriam (Zenon Przesmycki) opublikował a także opracował i właściwie ocalił od zapomnienia utwory poety.

NIHILIZM – postawa człowieka, który odrzuca wszelkie normy i zasady przyjęte w społeczeństwie, depcze wartości religijne, kulturowe, społeczne -- nie uznaje nic (nihil = nic). Postawę i pojęcie przywołuje filozofia dekadentyzmu, podejmują ten temat poeci, można też znaleźć wiele wspólnego między nihilizmem a dekadentckim poczuciem beznadziejności i schyłkowości na świecie, gdzie wszystko jest "nic nie warte". Wiersz-wykładnia nihilizmu to "Nie wierzę w nic" Kazimierza Przerwy-Tetmajera, utwór, w którym podmiot liryczny jest siłą agresywną, niszczącą nawet własną twórczość.

NIRWANA – niebyt, jest to "stan nieistnienia", poczucie szczęśliwości, uśpienie ciała, chwilowe unicestwienie się wobec świata. Termin pochodzi z filozofii buddyzmu, lecz karierę ogromną zrobił w epoce dekadentyzmu. W dobie totalnego pesymizmu, poczucia schyłkowości, wśród dróg wyjścia, odcierania się, lekarstw na zło świata, poeci widzieli m.in. sztukę, naturę i właśnie pograżenie się w nirwanie - nieistnienie.

NIETZSCHEANIZM — prąd myślowy w filozofii i literaturze, który ukształtował się pod wpływem poglądów F. Nietzschego (II połowa XIX w.). Nietzsche głosił pogardę dla słabości, bierności i pesymizmu, postulował konieczność przewartościowania wszystkich wartości - w tym ideałów humanitaryzmu, altruizmu itp., na rzecz popierania siły, energii, mocy wybitnych jednostek. Stworzył on pojęcie "**nadczłowieka**" - czyli właśnie wspaniałej, twórczej indywidualności, która powinna wpływać na losy świata. Do koncepcji tej odwołał się w epoce międzywojennej Hitler, w dobie modernizmu, jako filozofia propagująca energię, siłę i optymizm znalazła wyraz w poezji i lit. np. w wierszu Leopolda Staffa pt. "Kowal".

NOUVEAU ROMAN — inaczej "nowa powieść" lub "antypowieść". Jest to nowatorski gatunek w zakresie rozwoju powieści, ukształtowany na początku lat 50-tych naszego wieku. Pomysł stworzenia "**nowej powieści**" opiera się na odrzuceniu starych kanonów tego gatunku. Nouveau roman: 1) nie naśladuje świata rzeczywistego, 2) nie uznaje granic między tym co na pewno wiemy o świecie, a co wyobraża sobie bohater - raczej znajdziemy tu wyobrażenie bohatera, 3) opisuje zjawiska przez pryzmat "widzenia" postaci, 4) odrzuca klasyczną fabułę i jej sens - dopiero w toku powieści świat przedstawiony nabiera jakichkolwiek sensów, 5) bohater jest "osobowością poznającą", eksperymentującą, poszukującą prawd. Zapoczątkował rozwój tego typu powieści S. Beckett, a jej przedstawiciele

to: A. Robbe-Grillet, N. Sarraute. Warto zauważyć, iż choć nouveau roman jest wymysłem powojennym, "Ferdydurke" Witolda Gombrowicza, choć dzieło przedwojenne, spełnia szereg warunków "nowej powieści". Świat przedstawiony obserwujemy oczami Józia, bohatera jak najbardziej "poznającego", przemierzającego świat w poszukiwaniu wartości i dorosłości. Świat rzeczywistości powieściowej nie ma sensu w potocznym, realnym rozumieniu, bo świat realny nie uznaje choćby "trzydziestolatków" w szkole itp., lecz świat ten nabywa sensów w trakcie rozwijania się powieści.

NOWA FALA — nazwą tą przyjęło się określać ruch poetów polskich lat 70-tych, którzy odnieśli się do zastanej sytuacji literatury z ogromną krytyką. Do ruchu Nowej Fali zaliczymy S. Barańczaka, A. Zagajewskiego, R. Krynickiego, J. Kornhausera. Istotą poezji tych twórców jest wykorzystanie możliwości potocznego języka, protest przeciwko szalonom i konwencjom mody oficjalnej, obnażanie jej fałszu i ogólnej krytyce. Niezgoda na rzeczywistość, bunt przeciwko gotowym schematom sprawiły, że program Nowej Fali nabrał rysu romantycznego.

NOWELA — gatunek literacki, prozatorski, o ściśle skondensowanej akcji, należący do epiki. Nowele są krótkie, pozbawione komentarzy, refleksji autorskich, wielkiej ilości bohaterów czy panoramicznego ujęcia świata. Na plan pierwszy noweli wysuwa się akcja, punkt kulminacyjny i pointa, często także ośrodek kompozycyjny (por. → "teoria sokoła").

OBRAZEK — krótkie opowiadanie, prezentujące scenkę rodzajową, portret psychologiczny bohatera, opis jakiejś sytuacji. Obrazki były bardzo modne w literaturze XIX wieku, zwłaszcza w dobie pozytywizmu. *Obrazki* Marii Konopnickiej - to "**wiersze z fabułą**" - czyli utwory wierszowane, przedstawiające najczęściej los skrzywdzonych dzieci z nizin społecznych. Obrazki Konopnickiej docierają do wrażliwości odbiorców, budzą współczucie, oskarżają winnych zła, które się dzieje. Przykładem może być znany wiersz pt. *Jaś nie doczekał*.

OBYCZAJOWOŚĆ — jest to termin istotny w poznawaniu literatury, bo przywoływany przy okazji wielu utworów, często formułowany jako temat prac pisemnych. Obyczajowość - jest to zestaw ogólnie przyjętych norm i zwyczajów, zgodnych z tradycją i ustaleniami danego społeczeństwa, dotyczących zachowania się, stroju, moralności, kultury bycia itd. Pierwszym utworem, który obyczajowość traktuje jako temat jest wiersz średniowieczny Słoty *O zachowaniu się przy stole*. - m.in. dzięki temu utworowi poznajemy obyczajowość średniowieczną. Obyczajowość szlachty polskiej jest istotnym elementem *Pana Tadeusza* A. Mickiewicza a także *Trylogii*

H. Sienkiewicza. Obyczajowość może stać się wartością dyskusyjną, np. kiedy dotyczy stroju - akceptowanego w danym środowisku a w innym nie itp.

OKSYMORON — jest to związek frazeologiczny zbudowany z wyrazów sprzecznych ze sobą treściowo np. "*ładny brzydał*", "*gorący lód*", "*sucha woda*" itp. Używanie takich zestawów było szczególnie modne w poezji barokowej i miało swój podtekst filozoficzny - ukazywało złożoność i niejednoznaczność pewnych myśli, odczuć, prowokowało swoim nieprawdopodobieństwem, wzmacniało siłę wyrazu i oddziaływania na odbiorcę.

ONIRYZM — w literaturze spotykamy raczej określenie "technika oniryczna", "obrazowanie oniryczne", "literatura oniryczna". Należy przede wszystkim skojarzyć ten termin z greckim znaczeniem słowa *oneiros* - czyli **sen**. Literatura oniryczna będzie zatem wykorzystywać sen jako temat, materię, motyw lub zasadę kompozycyjną - np. akcja może rozgrywać się we śnie. Technika oniryczna występuje, gdy np. wydarzenia w powieści nie są realnie umotywowane, lecz przypominają sen - dzieje się tak w powieści Franza Kafki pt. *Proces*, a także w wielu powieściach Tadeusza Konwici-

ONOMATOPEJA

kiego (tak jak we śnie - nie wiadomo czemu nastąpiła zmiana miejsca lub nagłe spotkanie). Obrazowanie oniryczne spotkamy najczęściej w poezji - szczególnie poeci modernistyczni lubili stosować tę technikę, aby oddać atmosferę i spokój natury, np. Tatr. W poezji będzie to także zestawienie określeń, czasowników, barw, które upoźoruje sytuację snu lub usypiania np: *"cicho, cicho, nie budźcie wody uspięnej w kotlinie"* (Tetmajer).

ONOMATOPEJA — jest to wyraz dźwiękonaśladowczy, czyli słowo, które oddaje naturalny dźwięk np. plum!, brr!, bzz!, pst! itp. Onomatopejami nazywamy także czasowniki powstałe po to, by oddać działanie dźwięku, np. *świszczeć, burczeć, pisać, dzwonić*. Warto zauważyć, że są to wyrazy "podobne" do rzeczy, które określają, powstały dzięki dźwiękowemu podobieństwu. Onomatopeje są często wykorzystywane w poezji, czasem wręcz celowo nagromadzone dla wywołania efektu dźwiękowego.

ORGANICYZM — pogląd rozpowszechniony w pozytywizmie, stanowiący jedno z głównych założeń tej

epoki. Polega na porównywaniu społeczeństwa do organizmu. Jeśli zaś **społeczeństwo = organizm**, to wszystkie jego części są tak samo ważne dla funkcjonowania całego ustroju. "Członkami" organizmu społecznego są zaś wszystkie jego warstwy, zaniedbywanie jakiegokolwiek z nich spowoduje kaleczeństwo całości. Wniosek z tego założenia wynika taki, że dla dobra całego społeczeństwa należy zadbać o klasy niższe, gdyż one także są istotne. Stąd **organiczni** (ci, którzy głosili organicizm) postulowali hasło → pracy u podstaw i → pracy organicznej.

ORIENTALIZM — zafascynowanie Wschodem - kulturą arabską, perską, obyczajami Japonii, tradycją Chin, wykorzystywanie w literaturze wschodnich motywów i krajobrazów. Szczególnie rozkwitł orientalizm w dobie romantyzmu, dalekie egzotyczne przestrzenie działały na wyobraźnię poetów, podejmowali oni motywy wschodnich legend (np. G. Byron "Giaur"), opiewali wschodnie pejzaże (A. Mickiewicz "Sonety krymskie"), a nawet wprowadzali do codziennego życia strój i precjoza wschodnie.

PALINODIA — jest to taki utwór, w którym autor odwołuje inny - wcześniej opublikowany - własny utwór. W poprzednim mogły być sformułowane poglądy, zarzuty, oceny, które teraz pisarz chce odwołać. Treściowo zatem utwór ten różni się od poprzedniego, lecz formą swą bardzo go przypomina: kompozycja palinodii powinna być taka sama jak w przypadku pierwszego tekstu. Przykładem może być napisana żartobliwa "Palinodia" Ignacego Krasickiego.

PAMFLET — utwór skierowany przeciwko znanej osobistości, środowisku lub instytucji, obnażający wady swojego "bohatera", będący ośmieszającą krytyką. Pamflety są z reguły anonimowe i uprawiane w "gorących" politycznie czasach - np. modny był pamflet w dobie rewolucji francuskiej. Autorzy pamfletów chętnie posługują się przesadą, ekspresywną stylistyką oraz satyrą.

PAMIĘTNIKARSTWO — dział piśmiennictwa, który skupia gatunki takie jak: pamiętniki, dzienniki, wspomnienia, relacje o zdarzeniach, których autor był naocznym świadkiem. Pamiętniki pisane z dystansu czasowego mogą oprócz relacji zawierać także punkt widzenia autora - jego ocenę wydarzeń z perspekty-

wy czasu. Pamiętnikarstwo rozkwitło w Polsce epoki baroku, a przykładem takiej wypowiedzi literackiej są *Pamiętniki* Pańska.

PARABOLA — patrz → przypowieść.

PARADOKS — jest to wypowiedź, sformułowanie, które w pierwszej chwili zaskakuje swoją treścią - odmienną od tego, co powszechnie sądzi się i mówi na dany temat. Paradoks nie może być tylko przytoczonym nonsensem, lecz - po rozważeniu - okazuje się, że przynosi on nieoczekiwaną prawdę. Żeby stworzyć paradoks, należy zestawić ze sobą dwa zupełnie sprzeczne, kontrastowe twierdzenia lub pojęcia (np. życie - śmierć, prawda - kłamstwo) i znaleźć coś, co je łączy lub uzależnia od siebie. Przykładem może być aforyzm Jerzego Leca: *"Pierwszym warunkiem nieśmiertelności jest śmierć"*. W pierwszej chwili brzmi to jak absurd. Widzimy zestawienie rzeczy sprzecznych, takich jak "śmierć" i "nieśmiertelność". Co łączy te pojęcia? Otóż wyłania się z paradoksu nieoczekiwana prawda, po pierwsze logiczna - bez pojęcia śmierci nie rozważalibyśmy nieśmiertelności i po drugie - w sensie np. religijnym - nieśmiertelność można osią-

PARALELIZM SKŁADNIOWY

gnąć dopiero po śmierci! Podobnie można rozważać twierdzenie, iż *"zło jest warunkiem istnienia dobra i nawzajem"*. Paradoks był chwytem bardzo lubianym w poezji barokowej - przykładem utworu opartego na paradoksie może być np. sonet *Do trupa* Jana Andrzeja Morsztyna.

PARALELIZM SKŁADNIOWY

— jest to podobieństwo w budowie następujących po sobie zdań lub członów zdania. Taka powtarzalność jest chwytem z rodziny składniowych środków stylistycznych, często używanym w poezji a także w prozie - np. w prozie biblijnej. Paralelizm składniowy można określić także jako **równoległość** w budowie kolejnych zdań np.

"Dajcie odpowiedź, o wielobarwne skrzydła motyle (...)

Dajcie odpowiedź, kwiaty, które barwy czerpiecie..." S. Żeromski.

PARENEZA

— samo słowo znaczy dokładnie "zachęcanie", "pouczenie". Często w sensie literackim używamy określenia: **wzorzec parenetyczny** lub **literatura parenetyczna**. Wzorzec parenetyczny jest to **bohater - ideał**, proponowany przez literaturę danej epoki jako wzór do naśladowania, taki którego cechy charakteru oraz czyny są nienaganne. W utwory parenetyczne obfituje literatura średniowieczna, spotykamy tam ideał ascety (np. św. Aleksy), ideał władcy (np. król Bolesław Śmiały), ideał rycerza (np. Roland z "Pieśni o Rolandzie") są to wzorce charakterystyczne dla tej epoki, lecz nie jedyne. Renesans przynosi nowe: wzór człowieka humanisty lub pocziwego ziemianina... Typ literatury zawierający portret ideału-wzorca, lub inne poucze-

nia i morały wystosowane do czytelnika, nazywamy właśnie literaturą parenetyczną.

PARNASIZM

— Parnas to masyw górski - siedziba poezji i muzyki wg mitologii greckiej. Przenośnie - Parnas to środowisko poetów, elita artystyczna, "szczyty tworzenia" sztuki. Parnasizmem zaś określamy kierunek w poezji francuskiej, który rozwinął się po roku 1860. Poeci-parnasiści głosili ideał "sztuki dla sztuki", odrzucali romantyczną wylewność, głoszenie własnych uczuć, poszukiwali wzorców klasycznych, obiektywizmu, powściągliwości i idealnej formy. Do grupy parnasistów należeli m.in. Theophile Gautier i Charles Baudelaire, w r. 1866 wydali antologię poezji pt. *Parnas współczesny* - stąd wzięła się ich nazwa.

PARODIA

— jest to forma satyry, sposób ośmieszenia czyjegoś stylu czy danego typu twórczości. Parodia polega na tym, że dany utwór, styl mówienia, wypowiedź lub nawet sposób bycia, gestykulacji (np. na scenie), przywołuje się w sposób bardzo podobny, naśladowczy, tak że natychmiast zostaje on rozpoznany i przypisany konkretnej osobie. Następnie parodiowany temat poddaje się ośmieszającym zabiegom: np. wyjaszkawieniu niektórych cech wypowiedzi, pozbawieniu kontekstu, uzasadnienia itp. Znaną są parodie literackie dotyczące np. konwencji gatunku, często można spotkać także parodie gatunku filmowego np. westernu, horroru lub filmów katastroficznych.

PASZKWIL

— jest to utwór, który

POEMAT HEROIKOMICZNY

złośliwie, wręcz obelżywie ośmiesza lub szkaluje daną osobę po to, aby ją skompromitować w oczach opinii publicznej. Są to "dzieła" pisane anonimowo, nie przynoszące chluby ich autorom. Wgl. przyjętej teorii, nazwa pochodzi od niezwykle złośliwego, szyderczego szewca z XVI w. imieniem Pasquino, który zasłynął w Rzymie epigramatami kierowanymi przeciw znanym osobistościom.

PATRIARCHA

— jest to praojciec, głowa rodu, protoplasta. Termin patriarchy pada także przy opracowywaniu Biblii, która wymienia dziesięciu praojców rodu ludzkiego i omawia ich dzieje. Są to Adam, Set, Enosz, Kajnan, Malleel, Jared, Henoch, Matuzalem, Lamech, Noe. W ścisłym sensie za praojców narodu wybranego uważa się Abrahama, Izaaka i Jakuba oraz synów Jakuba - patriarchów pokoleń izraelskich.

PERSONIFIKACJA

— uosobienie, czyli nadanie przedmiotom martwym, a także zwierzętom cech typowo ludzkich. Mogą być także przedstawione jako ludzie pojęcia abstrakcyjne, zjawiska natury itp. Przykładem personifikacji są określenia typu: *"chmura płacze"*, *"drzewa idą w pochodzie"*, *"roześmiało się niebo"* itp.

PERYFRAZA

— jest to omówienie, zastąpienie jakiegoś zjawiska, wydarzenia lub osoby, bardziej rozbudowaną wypowiedzią. Np. zamiast:

Jan III Sobieski - Zwycięzca spod Wiednia,

zamiast:

Adam Mickiewicz - Autor "Pana Tadeusza".

Peryfrazy używa się w celach artystycz-

nych lub kiedy nie zna się nazwy danej rzeczy, albo gdy nie chce się danego słowa wymówić.

PEPEK METAFIZYCZNY

— jest to pojęcie wymyślone przez Witkacego i odgrywające znaczną rolę w jego filozofii (por. → czysta forma). Artysta o renesansowej osobowości i indywidualista, jakim był Witkacy, określił w takikpiący nieco z powagi terminów filozoficznych - sposób, pierwiastek, który tkwi w każdym człowieku, pierwiastek metafizyczny. Z natury człowieka wynika metafizyczny niepokój, stawianie pytań Życiu, poczucie zagadki i dziwności życia, niesamowitość istnienia, czyli - tkwiący w każdym z nas "pepek metafizyczny".

POEMAT DYGRESYJNY

— gatunek charakterystyczny dla romantyzmu, uprawiany także w epokach późniejszych. Jest to obszerny, wierszowany utwór, który zawiera fabułę, lecz dużo istotniejsze od wydarzeń i bohatera są → **dygresje** licznie wstawiane do tekstu przez narratora, prezentujące jego punkt widzenia, poglądy, czasem krytykę swoich współczesnych. Przykładem może być *Beniowski* Słowackiego, poemat, w którym od początku autor sugeruje, że dzieje Beniowskiego, zresztą barwne i emocjonujące, są tylko pretekstem do snucia refleksji i ocen - np. na temat własnej poezji, na temat krytyków itd. Inym słynnym w literaturze polskiej poematem dygresyjnym są *Kwiaty polskie* Juliana Tuwima.

POEMAT HEROIKOMICZNY

— gatunek uprawiany już w

starożytności, a będący → parodią eposu bohaterskiego (heroicznego). Istota gatunku wynika nawet z nazwy: jest to poemat **hero** (bohaterski) i **komiczny** - czyli śmieszny. Oparty jest na sprzeczności pomiędzy formą: patetycznym stylem, kompozycją, podniosłym nastrojem eposu, a błahą, czasem przyziemną tematyką. Na zderzeniu "treści" i "formy" rodzi się komizm, a często także satyra. Pierwszy poemat heroikomiczny, parodiujący konwencję eposu homeryckiego i naśladujący jego styl opiewał... wojnę żab z myszami! W oświeceniu gatunek ten uprawiał Ignacy Krasicki - napisał np. poemat heroikomiczny pt. "Myszeida" - opiewa w nim wysokim stylem wojnę kotów i myszy, wodzów takich jak: Filuś, Myszogryz, Dusimyszek, Gryzostaw.

POETA DOCTUS — jest to poeta uczony. Ideał taki propagowano w epoce renesansu (→ humanizm), w której poza talentem ceniono także wykształcenie twórcy, jego znajomość innych niż poezja dziedzin sztuki, historii, filozofii, wymóg stylistycznych starożytności, a także starożytnych języków. Przykładem takiego poety renesansowego może być osoba Jana Kochanowskiego czy Ignacego Krasickiego z epoki oświeceniowej.

POETYZM — jest to wyraz lub zwrot charakterystyczny dla poezji, w mowie potocznej raczej nie jest używany i wszyscy użytkownicy języka kojarzą go ze stylem artystycznym. Przykłady: *purpura, błonie, szaty*, itp.

POEZJA TYRTEJSKA — patrz → tyrteizm.

POINTA — sedno, sens, istota jakiegoś utworu, dowcipu, celnej wypowiedzi, może to być → koncept, → paradoks, odwrócenie sytuacji wyjściowej, nośne znaczeniowo rozwiązanie akcji, zaskoczenie odbiorcy, dobitne zakończenie utworu.

POKOLENIE "WSPÓŁCZESNOŚCI" — generacja poetów, pisarzy, krytyków, skupionych po roku 1956 wokół czasopisma literackiego pt. "Współczesność", będącego trybuną twórców, którzy w epoce odwilży doszli do głosu. Urodzeni w latach trzydziestych, odegrali istotną rolę w literaturze powojennej. Do grupy zwanej pokoleniem "Współczesności" należą: Ernest Bryll, Stanisław Grochowiak, Marek Nowakowski, i inni.

POLISYNDETON — środek stylistyczny, polegający na powtórzeniu na początku wersów tego samego spójnika. Np:
I przyszedł...
I przyniósł...
I odejść nie chciał...

PORÓWNANIE HOMERYCKIE — szczególny rodzaj porównania, praktykowany przez Homera, widoczny i charakterystyczny dla eposu homeryckiego. Tak jak w zwykłym porównaniu istnieją tu dwa człony: porównywany i ten, do którego porównujemy, połączone spójnikiem *jak, jakoby, jakby* lub *niby*. Cechą porównania homeryckiego jest to, że drugi człon (to coś, do czego porównujemy) jest bardzo rozbudowany, wręcz stanowi małą scenkę fabularną → epizod. Przykładem może być początek po-

jedynku Hektora z Achillem, porównany do walki - gonitwy orła (Achilles) i gołębic (Hektor).

POWIASTKA FILOZOFICZNA

— gatunek prozatorski uformowany w dobie oświecenia, kojarzy się zwłaszcza z nazwiskiem Woltera i Diderota (→ encyklopedyści), którym służył do popularyzowania racjonalizmu, uprawiania krytyki i szerzenia ideałów oświeceniowych. Istota powiastki filozoficznej polega na tym, że świat przedstawiony ma ilustrować dany morał lub tezę głoszoną przez autora, czego ten zresztą wcale nie ukrywa... Fabuła i postacie mają tu jedynie wartość *p r e t e k s t u*, często traktowanego żartobliwie. Przykładem powiastki filozoficznej jest "Kandyd" Woltera.

POWIEŚĆ POETYCKA

— jest to gatunek charakterystyczny dla epoki romantyzmu. Łączy on w sobie pierwiastki epickie (powieść) i liryczne (poetycka). Jest to utwór wierszowany, zawiera pełną tajemnic, dramatyczną akcję, przedstawioną przez narratora w sposób subiektywny, ukazujący własne uczucia. W powieści poetyckiej zachodzi zjawisko → inwersji czasowej, wydarzenia nie są podane po kolei, związek pomiędzy nimi jest niejasny. Wybitnym twórcą powieści poetyckiej był G. Byron, który ustanowił charakterystyczny dla gatunku typ bohatera byronicznego. Uprawiali powieść poetycką liczni twórcy romantyczni, w Polsce znane są utwory Adama Mickiewicza, takie jak np. *Konrad Wallenrod*.

PRACA ORGANICZNA — hasło polskich pozytywistów, związane z

założeniem (→ organicyzmu). Głosili oni konieczność pracy nad każdym członem organizmu, jakim jest społeczeństwo, gdyż każda część jest równie ważna i potrzebna innym. Praca oznacza tu reformowanie, uświadamianie i oświecanie całego "organizmu" - np. warstw niższych potrzebujących pomocy ludzi światłych, lecz także uzdrawianie zepsutych moralnie chorych warstw wyższych.

PRACA U PODSTAW — hasło pozytywistów polskich, nawołujące do zainteresowania się warstwami niższymi na wsiach i w miastach. "Podstawami" nazywano właśnie te warstwy - lud, który wymagał opieki i oświecenia ze strony warstw wykształconych. Pozytywiści obarczali pozostałą część społeczeństwa odpowiedzialnością za stan "podstaw" i widzieli konieczność pracy nad nimi. Porównaj → praca organiczna.

PRAGMATYZM — prąd filozoficzny końca XIX wieku, powstały w Ameryce, preferujący praktyczny sposób myślenia i działania. Pragmatyści głosili potrzebę "zbliżenia filozofii do życia", traktowania działań ludzkich i myśli filozoficznej w sposób praktyczny, sprawdzania czy dane twierdzenia mają praktyczną przydatność. William James, twórca tego kierunku głosił, że ludzkie poznanie i nauka mają czysto praktyczny charakter.

PRAKTYCYZM — jest to postawa, która pomija wagę i rolę teorii w działalności człowieka, traktuje i ocenia wszelkie zjawiska tylko z punktu widzenia ich użyteczności, praktyczne zastosowanie.

PREDESTYNACJA

wanie jest tu jedynym kryterium oceny.

PREDESTYNACJA — oznacza "przeznaczenie" (por. → fatalizm). Jest to teoria, wg której człowiek żyjąc, realizuje ustalony z góry scenariusz, jego czyny są określone, a decyzja w sprawie zbawienia lub nie - już zapadła. Teorię predestynacji głosił odłam religijny doby reformacji, zwany → kalwinizmem.

PREROMANTYZM

"zapowiedź romantyzmu". Mianem preromantyzmu określamy zespół tendencji, poglądów, które pojawiły się w Europie w II połowie XVIII wieku, sprzecznych z założeniami klasycznymi, jakby przygotowujących mi nadejście epoki romantyzmu. Preromantyzm znajdował realizację głównie w rozprawach teoretycznych, odnoszących się krytycznie do ustaleń epoki poprzedniej, a preferujących jako temat dla literatury sferę uczuć ludzkich. Preromantyzm zwrócił się do epoki średniowiecza (→ gotycyzm) i do twórczości Szekspira (→ szekspiryzm). Preromantyzmem możemy nazwać np. wczesną twórczość J.W. Goethego.

PROFETYZM

— przypisywanie jednostce ludzkiej daru przewidywania przyszłości, cechą tą ma być ona obdarzona przez bóstwo (Boga) jako wybraniec. Literatura profetyczna - to literatura zawierająca proroctwa dotyczące przyszłości, w Polsce rozkwitła w dobie romantyzmu (np. *"Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego"* A. Mickiewicza).

PROMETEIZM

— postawa człowieka, który na wzór Prometeusza poświęca się dla dobra ogółu: narodu, państwa, grupy społecznej - nawet wbrew nakazom Boga. Mitologiczny Prometeusz ukradł Bogom z Olimpu ogień i podarował go ludziom, za co został okrutnie ukarany: przykuty do skały na Kaukazie, a orzeł wyszarpywał mu wciąż odrastającą wątrobę. Prometeizm stał się postawą modną w epoce romantyzmu; stał się cechą przypisaną bohaterowi romantycznemu, zbuntowanemu przeciwko Bogu i pragnącemu poświęcić się dla ludzkości - jak np. Konrad z III części "Dziadów".

PROROCTWO

— przewidywanie przyszłości, wizje jasnowidzów lub wybranych jednostek (→ por. profetyzm). W wizjach proroczych człowiek dopatruje się głosu Boga, który pragnie przemówić do ludzi. Proroctwa zawarte są w Biblii a także w literaturze świeckiej: np. romantycznej. Proroctwa charakteryzują się podniosłą stylistyką a także nagromadzeniem symboli, gdyż sens proroctwa nigdy nie jest podany wprost, wymaga "odczytania" ukrytego znaczenia znaków.

PROWIDENCJALIZM

— przekonanie, iż historia jest wyłącznie wynikiem wyroków boskich a nie sferą ludzkiego działania. Bez względu na poczynania człowieka, na jego plany i precyzję ich wykonania - finał danego wydarzenia musi być zgodny z wolą Boga. Pogląd taki prezentuje w "Nie-Boskiej komedii" Zygmunt Krasiński. Ukazuje wizję abstrakcyjnej rewolucji - walki arystokratów z ludem -

PRZYBYSZEWSZCZYNA

twierdzi, że "zło walczy ze złem". Śledząc akcję dramatu, widzimy, że zwyciężają rewolucjoniści - lecz zakończenie utworu przynosi nieoczekiwane rozwiązanie: Chrystus jako jedyne Dobro, w postaci światła schodzi na pole bitwy i niweczy wodza i zwycięstwo rewolucjonistów. Nie jest tu górą żadna ze stron - tylko Bóg.

"PRYSZCZACI"

— takim mianem określa się grupę pisarzy, którzy w okresie powojennym, na przełomie lat 40-tych i 50-tych wystąpili z aktywnym programem, popierającym władzę ludową w duchu → socrealizmu. Twórczość miała, według manifestów Pryszczatych, krzwić ideały socjalizmu, zwalczać wroga klasowego, podejmować problematykę produkcyjną i agitacyjną. Grupa ta szybko zakończyła swój żywot - ok. r. 1956. Należeli do niej: W. Woroszyński, W. Wirpsza, A. Braun, T. Konwicki, W. Zalewski i Tadeusz Borowski.

PRZEDBURZOWCY WE LWOWIE

— nazwano tak grupę pisarzy i krytyków, skupionych wokół "Dziennika Literackiego" na przełomie lat 50-tych i 60-tych XIX w. we Lwowie. Należeli do niej: Michał Bałucki, Józef Narzyski, Teodor Tomasz Jeż. Twórcy tej grupy łączyli ideologię romantyzmu z pozytywistyczną tendencją, nawiązywali do twórczości J. Słowackiego a przy tym propagowali literaturę zaangażowaną w sprawy kraju. Nazwa "przedburzowcy" jest adekwatna do czasu, w którym działała grupa - przed "burzą", czyli przed powstaniem 1863 r.

PRZERZUTNIA - środek poetycki stosowany w poezji. Polega na tym, że

wers nie równa się zdaniu, lecz wyraźnie zdanie zostało przerzucone (zgodnie z nazwą terminu) do drugiego wersu, a nawet do następnej zwrotki. Oto przykład: *"Ponieważ wszystkie w oczach dziewczyny pociechy, czemuż muszę od nich stronić? Czemuż zaś na te narażam się oczy?"* (Jan Andrzej Morsztyn - "Cuda miłości").

Przerzutnia uderza tym bardziej, że całość zdania, rozłożona na dwa wersy nie jest oddzielona ani przecinkiem, ani myślnikiem czy innym znakiem interpunkcyjnym.

"PRZEZROCZYSTA" NARRACJA

— jest to taki typ narracji, która prezentuje czytelnikowi świat przedstawiony powieści, lecz jest niezauważalna - na wzór ekranu, który umożliwia oglądanie obrazu, lecz sam jest przezroczysty. Gdybyśmy np. mieli telewizor z różowym ekranem - widzielibyśmy świat filmu w tej barwie, gdy narrator upiększa swoją wypowiedź, dodaje własne opinie - wówczas widziany świat powieściowy przez pryzmat narracji - już nie przezroczystej, a subiektywnej. Narracja "przezroczysta" to "czysty ekran" - narrator jest trzecioosobowy, obiektywny, zdystansowany wobec świata przedstawionego, sam nie przeszkadza w odbiorze panoramy powieściowej.

PRZYBYSZEWSZCZYNA

termin ten pochodzi od nazwiska Stanisława Przybyszewskiego, twórcy otoczonego legendą, propagującego najbardziej skrajne i kontrowersyjne założenia modernizmu. Przybyszevszczyzna - to zestaw poglądów Przybyszewskiego, lecz także "moda na Przybysze-

wskiego" - czyli analogiczny styl bycia, wyznawanie głoszonych przez Przybyszewskiego twierdzeń, propagowanie jego twórczości. Przybyszewszczyzna kwitła w epoce Młodej Polski, zwłaszcza w Krakowie, lecz wraz z końcem epoki zgasło zafascynowanie osobowością tego twórcy. Była to legenda "kapłana sztuki", który zachwycał, gorszył i szokował. Wraz z cyganerią artystyczną skupioną wokół niego, prowadził skandaliczny jak na owe czasy tryb życia, głosząc pochwałę alkoholu, prowokując perypetiami życia osobistego - np. słynnym romansem z żoną Jana Kasprówicza - umieszczając w centrum swojej twórczości tematykę erotyczną. Twierdził, że poznanie "nagiej duszy" może odbyć się tylko przez analizę seksu i stanów patologicznych - a zatem sfer będących "poza rozumem". Radykalizm i bezkompromisowość Przybyszewskiego sprawiły, że był głośną postacią i zyskał rozgłos nie tylko w Polsce, lecz także w Europie.

PRZYPOWIEŚĆ — zwana także parabola - jest to utwór, w którym treść, akcja i postacie nie są ważne ze względu na siebie, lecz na treść, którą symbolizują, są bowiem tylko ilustracją uniwersalnych prawideł ludzkiej egzystencji. Ażeby prawidłowo zinterpretować przypowieść, należy rozszyfrować ukryte znaczenie jej elementów. W Biblii przypowieść jest formą uprzywilejowaną. Przypomnijmy przypowieść o siewcy, który rozsiewał ziarno, a ono padało na różny grunt. Jest jasne dla odbiorcy, że jest to jedynie obraz, że siewca to nauczyciel (Chrystus i jego uczniowie), ziarno to nauka, a grunt to różni lu-

dzie, którzy tę naukę przyjmują. Tego rodzaju przypowieść ma z reguły skróconą, schematyczną fabułę. Podobnie jest w dłuższych formach - czyli w gatunku zwanym **powieść - parabola**. Przykładem takiej powieści może być "Proces" Franza Kafki lub "Dżuma" Alberta Camusa. By zinterpretować wymowę takiej powieści, musimy zapytać: co oznacza naprawdę dżuma? Czym jest miasto dotknięte zarazą? Czy postacie powieści to tylko "prywatne" osoby, czy reprezentanci typów ludzkich? Dopiero odpowiedź wyjaśnia odbiorcy sens dzieła.

PSYCHOANALIZA — głośny i w pewnym sensie rewolucyjny kierunek w psychologii i filozofii początku XX wieku (por. → freudyzm, → archetyp). Twórcą psychoanalizy jest Zygmunta Freud - wiedeński neurolog, który odkrył konieczność wglębnienia się nie tylko w tę sferę własnego "ja", którą człowiek sobie uświadamia. Freud twierdził, iż poza świadomością w psychice człowieka istnieją jeszcze warstwy podświadome, sfery, których istnienia sobie nie uświadamiamy, a które ujawniają się np. w snach, podczas hipnozy. Sfery te mają ogromny wpływ na działalność człowieka i na jego życie. Wgł. Freuda w psychice człowieka funkcjonują trzy warstwy: **Ego**, **Id** i **Superego**. Ego - jaźń - jest sferą ułożoną "z wierzchu", kierowaną rozumną myślą. Id (ono) - to sfera instynktów, pożądań, żywioł, który tkwi w podświadomości, który trzeba ujarzmić, bo nie podlega on władzy rozumu. Superego - to funkcjonujący w warstwie nieświadomej psychiki człowieka ideał-wzór, niedościgła doskonałość, ukształtowana na skutek wymogów społecznych, norm religijnych, kultury, w której kręgu człowiek został

wychowany. Łatwo się domyślić, że na zderzeniu Id i Superego mogą rodzić się konflikty. Mówiąc w wielkim uproszczeniu - tu właśnie tkwią wg Freuda przyczyny nerwicy, patologii, kompleksów i zahamowań. Psychoanaliza przede wszystkim jest sposobem leczenia - przez hipnozę, sen, psychoanalitik "szpera", szuka w sferach nieświadomych zdarzenia, konfliktu, który stał się źródłem choroby. Samo uświadomienie sobie tego punktu i powtórne przeżycie - przynosi ulgę. Warto pamiętać także, że wśród popędów wpływających na człowieka (Id), główną rolę przypisywał Freud popędowi seksualnemu. Twierdził wręcz, że każde działanie ludzkie, np. twórczość literacka jest sublimacją (przetworzeniem i wykorzystaniem) energii seksualnej w innej sferze. Uczniowie Freuda odeszli w swoich późniejszych koncepcjach od tego panseksualizmu.

PSYCHOLOGIZM — nurt w literaturze XX wieku, dotyczący prozy, dramatu, który prezentuje bohatera w kategoriach psychologicznych, rozpatruje motywacje psychologiczne czynów postaci, analizuje jej życie wewnętrzne, kompleksy, ukryte namiętności. Powieść, której cechą jest psychologizm skonstruowana jest często w oparciu o wspomnienia,

skojarzenia, monolog wewnętrzny, mądrzenia sennie. Za twórcę nowoczesnego psychologizmu uważa się Marcela Prosta, autora słynnego cyklu powieściowego pt. "W poszukiwaniu straconego czasu".

PUBLICYSTYKA — dział piśmiennictwa, obejmujący wypowiedzi na aktualne tematy w dziedzinie polityki, kultury, spraw społecznych itp. W skład publicystyki wchodzi szereg gatunków dziennikarskich, takich jak: felieton, reportaż, artykuł. Publicystyka wykracza poza poinformowanie czytelnika o danych faktach, poddaje podjęty temat "obróbce" - tzn. prezentuje punkt widzenia autora lub dodaje wyjaśniający komentarz, analizę.

PYTANIE RETORYCZNE — jest to takie pytanie, które stawia się dla efektu wypowiedzi, a odpowiedź na nie jest jednoznaczna - wynika z całości przemowy lub zaraz jest podana, albo jest jasna i oczywista w świadomości odbiorcy. Pytanie retoryczne jest jedną z figur retorycznych, używa się go w przemówieniach po to, by zaangażować uwagę słuchaczy i podkreślić ich obecność - jako adresatów pytania. Przykład: "Czy ktokolwiek nie wie o istnieniu za ziemi zła?"

R

RACJONALIZM — prąd, wg którego najistotniejszą cechą i siłą człowieka jest rozum (łac. ratio). Racionaliści twierdzili, że w dochodzeniu do prawdy i wiedzy należy kierować się rozumem, a przesady, uprzedzenia i ingerencję sił duchowych - odrzucić. Jest to prąd oświeceniowy, propagujący praktyczne myślenie i działanie, powstały w opozycji do "duchowych" założeń baroku, a z kolei w opozycji do niego powstały romantyczne: irracjonalizm, duchowość, fantastyka. Za twórcę racjonalizmu uznaje się Kartezjusza, który to wypowiedział słynne słowa: *"myślę, więc jestem"*. Racionalista - to w powszechnym odczuciu człowiek kierujący się w życiu rozumem i rzetelną, sprawdzoną wiedzą, ufający tylko racjonalnym przesłankom, w przeciwieństwie do romantyka, który twierdzi, że *"są na niebie i ziemi rzeczy, które się nie śniły filozofom..."*.

RADYKALIZM — postawa człowieka, który dąży do swoich celów z całą stanowczością, ma bezkompromisowe poglądy i zasady, nie ulega żadnym wpływom i nie godzi się na żadne ustępstwa. W polityce lub w przemianach jakiegokolwiek dziedziny, radykalizm oznacza również zmiany zasadnicze, rewolucyjne, zupełnie odwracające istniejący porządek rzeczy.

REALIZM — mianem realizmu określa się te prądy w sztukach plastycznych oraz w literaturze, które za główne swoje założenie przyjmują zasadę prawdziwego ukazania rzeczywistości, codziennego życia człowieka i jego środowiska, a także praw rządzących światem. Wystarczy przypomnieć, że Stendhal nazwał powieść realistyczną *"zwierciadłem przechadzającym się po gościncu"* - czyli dziełem, które wiernie i szczegółowo odzwierciedla rzeczywistość. Świat przedstawiony w dziele realistycznym ukazany jest z punktu widzenia przeciętnego odbiorcy, oceniany zgodnie z obowiązującym kodeksem moralnym i wg zasad zdrowego rozsądku. Realizm jako nazwa epoki literackiej - to określenie dotyczące kierunku, który zdominował literaturę II połowy XIX wieku, po epoce romantyzmu. Przedstawicielami realizmu w prozie polskiej byli słynni pisarze pozytywistyczni: Eliza Orzeszkowa, Henryk Sienkiewicz, Bolesław Prus. Z kolei w mowie potocznej określenie "realista" stosuje się wobec ludzi, którzy oceniają sytuację i podejmują decyzje, kierując się zdrowym rozsądkiem i trzeźwym spojrzeniem na sprawę, a nie marzeniami i mrzonkami.

REALIZM SOCJALISTYCZNY — nazywany także skrótowo → socrealizmem

zmem, powstały w sztuce radzieckiej kierunek, "obowiązujący" od 1934 roku - czyli od zjazdu pisarzy - kiedy to proklamował program socrealizmu Maksym Gorki. Program ten został przyjęty jako odgórna, jedynie słuszna metoda twórcza. Literatura realizmu socjalistycznego miała służyć idei socjalistycznej, przedstawiać rewolucyjną walkę ludu, wzorce osobowe budowniczych, robotników, aktywistów oddanych sprawie ludowej. Oprócz bohatera pozytywnego, często w ujęciu realizmu socjalistycznego występował "czarny charakter" - szpieg z Zachodu, imperialistyczny reakcjonista, wróg systemu. Socrealizm stworzył zbiór sztywnych reguł twórczych, dyrektyw pisarskich, domagających się literatury produkcyjnej, a pisarzy przekształcił w tzw. "inżynierów dusz". W Polsce realizm socjalistyczny stał się "prawem tworzenia" po roku 1948, po tym jak w grudniu odbył się zjazd Związku Zawodowego Literatów Polskich. Funkcjonowanie literatury (i innych sztuk) socrealistycznych okazało się procesem krótkotrwałym, pozostawiło jednak ślad w polskiej historii literatury - choćby wywołujące dziś efekt komiczny tytuły utworów: *"Traktory zdobędą wiosnę"* lub *"Kampania znaczy walka"*.

REFORMACJA — drugi, obok humanizmu, ważny prąd epoki renesansu, dotyczący reformy Kościoła Katolickiego. Mianem reformacji określamy wielki ruch religijny i narodowy XVI wieku, postulujący zmianę kościelnych praktyk i doktryn. Początku reformacji upatruje się w r. 1517, kiedy miało miejsce wystąpienie Marcina Lutra, głoszącego swoje słynne *"Tezy o odpustach"*. Między

innymi żądał Marcin Luter tłumaczenia Biblii na języki narodowe i odejścia od "pieniężnych" ofiar za odpuszczenie grzechów. Ruch reformacji stał się przyczyną wojen religijnych w Europie, wzmocnił dążenia narodowościowe, osłabił władzę papieża i spowodował powstanie nowych nurtów wyznaniowych, takich jak → luteranizm, → kalwinizm, → anglikanizm itp.

REMINISCENCJA — reminiscencja literacka polega na przywołaniu w utworze innego utworu w formie cytatu, trawestacji (przekształcenia) lub za pomocą podobieństwa w ujęciu kompozycyjnym. Wykrycie w tekście reminiscencji wymaga już pewnego odczytania i znajomości literatury, zwłaszcza gdy przywołany fragment cudzego dzieła jest "wpleciony" w tekst, a nie wyróżniony cudzysłowem.

RETARDACJA — chwyt polegający na "zatrzymaniu akcji", z reguły w emocjonującym momencie - opóźnienie następnego zdarzenia lub nawet odsunięcie rozwiązania w tym celu, aby spotęgować zaciekawienie odbiorcy, spowodować wzrost napięcia akcji. Retardacja często jest stosowana w eposie (autor odsuwa wydarzenie, wprowadzając np. szczegółowy opis stroju bohaterów, czy jak w *"Iliadzie"* - opis tarczy Achillesa) i w powieści realistycznej, w której często można zaobserwować chwyt opóźnienia akcji dokonany za pomocą wplecionego opisu przyrody.

RETORYKA — sztuka mówienia, teoria wymowy i oddziaływania na odbiorcę. Niegdyś była, jako sztuka wy-

zwolona, jednym z "przedmiotów" nauczania, stanowiła także samodzielną dyscyplinę wiedzy. Dziś retoryka przydaje się do układania przemówień, umiejętności tworzenia i wypowiadania publicznych wypowiedzi.

RETROSPEKCJA — cofnięcie w czasie, "spojrzenie wstecz" bohatera, występuje często w powieści lub w filmie. Nie polega jedynie na krótkotrwałym wspomnieniu, lecz na przywołaniu całej akcji, odcinka biografii z przeszłości. Zdarza się, że retrospekcja jest chwytem organizującym całość utworu - np. w filmie, gdy na początku poznajemy bohatera jako starego już człowieka i wraca on myślą do swojego dzieciństwa, by prześledzić całą biografię. W powieści pt. "W poszukiwaniu straconego czasu" Marcela Prousta retrospekcja stała się głównym chwytem organizującym narrację.

REWOLUCJA MANADŻERÓW — jedna z tez wśród "nowości" w zakresie filozofii początku XX wieku, wymyślona przez Jamesa Burnhama. Twierdził on, że nowa formacja ustrojowa, która nastąpi w miejsce kapitalizmu będzie władzą manadżerów, że rządzić będzie klasa techników-specjalistów, elita, do której człowiek będzie należał w zależności od stopnia wtajemniczenia w rozwój techniki i cywilizacji.

ROKOKO — styl w sztuce europejskiej, uważany za ostatnią fazę baroku, "przeniesiony" ze sztuk plastycznych także do literatury, modny na dworze króla Ludwika XV. Styl ten w sztukach plastycznych i w architekturze rozwijał

się w latach 1720-1780; choć rodem z Francji, objął całą Europę. Nazwa *roko* ma bardzo wdzięczny rodowód - pochodzi od *rocaille* = specyficznej muszli, zdobiącej grotę. Cechy stylu rokoko to: lekkie, płynne formy ornamentacyjne, motywy sztuki chińskiej, sceny → bukoliczne. Rokoko to także pewna atmosfera dworu francuskiego: upodobanie do komfortu i idylli wiejskiej, atmosfera zmysłowości, erotyzmu, kameralności i odejście od uroczystej etykiety. W literaturze rokoko realizowało się w małych, wdzięcznych formach, takich jak np. anakreontyk, celujących pointą, lotnością skojarzeń i dowcipem. W Polsce rokoko rozpoczyna swoje istnienie w czasach saskich, rozwijane na dworach magnackich, wiąże się z działalnością poetów takich jak: I. Potocki czy S. Trembecki.

ROMANTYZM — termin ten funkcjonuje przede wszystkim jako nazwa okresu literackiego, trwającego w Polsce w latach 1818 (1822)-1863. Praktycznie zapoczątkował romantyzm A. Mickiewicz zbiorem "Ballady i romanse" (1822), a za teoretyczny początek uważa się dzieło Kazimierza Brodzińskiego pt. "O klasyczności i romantyczności" (1818). Za zakończenie tej epoki przyjmuje się rok 1863 - datę powstania styczniowego. Romantyzm w Polsce stał się okresem szczególnie znaczącym, gdyż ideały ogólnoeuropejskie (uczuciowości, duchowości, metafizyki) u nas zostały powiązane ze sprawą patriotyczną - z ideą uwolnienia kraju spod jarzma zaborów. Warto wyjaśnić genezę nazwy **romantyzm**, gdyż poprzez skojarzenie ze słowem Roma (Rzym) budzi często wątpliwości. Otóż nazwa romantyzmu wywodzi się od słowa "romanus" - czyli

rzeczywiście ma etymologiczny związek z rzymskością. Rzecz polega na tym, że od średniowiecza językiem romańskim nazywano język ludowy, którym posługiwali się mieszkańcy terenów zajętych przez Rzymian, a był to język - mieszanina łaciny i języków tubylczych. Utwory w tym języku tworzone określano zaś np. romancami - natomiast epoka romantyzmu sięgnęła po starą literaturę ludową, jej podania, utwory i bohaterów pochodzących ze średniowiecza. Jako romantyczną zaczęto określać atmosferę starych ruin, romansów, natury, średniowiecznej poezji, a że twórcy początku XIX wieku ten właśnie kierunek propagowali, nazwano ich półwiecze *romantyzmem*.

ROZRACHUNKI INTELIGENCKIE — autorem terminu jest Kazimierz Wyka, który w ten sposób określił główny nurt w powojennej literaturze. Zaraz po drugiej wojnie światowej, szeregi twórców poddało rewizji polski sposób myślenia i mit polskiego inteligenta, patrząc na ów problem przez pryzmat wojny i jej skutków. Czy inteligencko-polski sposób myślenia poniósł klęskę w kataklizmie wojny? Na to pytanie próbują odpowiedzieć, a także spojrzeć w przyszłość pisarze tego nurtu: Jerzy Andrzejewski, Stanisław Dygat, Kazimierz Brandys, Artur Sandauer.

S

średni wiek
SACRUM — oznacza "świętość".

Mianem tym określamy coś, co jest święte w świadomości danego społeczeństwa - mogą to być nawet ustne mniemania z zakresu religii, przedmioty kultu religijnego, osoby święte, miejsca święte i czas świąt. Sacrum w naszej kulturze - czyli świętą księgą - jest Biblia. Z kolei, jeśli jest mowa o "desakralizacji sacrum" - np. w poezji Białoszewskiego, chodzi o takie ujęcie czy sposób przedstawienia, które odbiera danej rzeczy, osobie, wydarzeniu mit świętości i nieziemskości.

SAGA — nazwa tego gatunku pochodzi z Islandii i oznacza opowieść o znanym bohaterze legendarnym lub historycznym. Jest to gatunek, który najpierw funkcjonował w tradycji ustnej i był bardzo popularny w epoce średniowiecza. Dziś termin "saga" kojarzymy z jej jednym rodzajem - to znaczy z **sagą rodzinną** - czyli dziełem przedstawiającym losy wielu pokoleń danej rodziny. Przykładem są powieści osnute wokół dziejów rodziny - np. "Buddenbrookowie" Tomasza Mann.

barok - oświecenie
SARMATYZM — jest to pojęcie, którym nazywamy całokształt obyczajów i kultury szlacheckiej, całą szlachecką formację kulturową wykształconą w baroku, "modną" do połowy XVIII wieku, a

oddziaływującą nawet na świadomość narodową późniejszych epok. Sarmatyzm polegał na przeświadczeniu szlachty polskiej, iż pochodzi ona od starożytnych Sarmatów - dzielnych jeźdźców - spokrewnionych ze Scytami, ogromnie wojowniczych, którzy rzekomo mieli przywędrować nad Wisłę, osiedlić się tu i dać początek szlacheckiemu rodowi. Teorię tę oparto na teorii szesnastowiecznych kronikarzy: Miechowity i Marcina Bielskiego. Tak zaszczytne pochodzenie dawało szlachcie polskiej poczucie narodowej potęgi, świetności polskiego ustroju oraz wyższości stanu szlacheckiego nad innymi. Skutkiem wiary w tę teorię był konserwatyzm szlachty - charakteryzowała się ona niechęcią do kontaktów z innymi narodami (odwrotnie niż dworscy kosmopolici), tradycjonalizmem - szlachta kultywowała własne tradycje, strój, obyczaj, zerkając co najwyżej w stronę Wschodu - stąd w tradycji szlachty polskiej kontusz, żupan, wschodnie kobierce, pasy lite i złote guzy. Do obyczaju należała także wystawność życia, uczty, przepych w wystroju kościołów, gdyż tuż obok podążała wielka religijność Sarmatów. Kultura ta wykształciła także typ Sarmaty, który wyznaje następujące ideały: republikanizm, godność, równość wewnątrz stanu, jest katolikiem i ziemianinem, lecz rów-

nież megalomanem, pyszałkiem i paliwodą. Typowym przykładem Sarmaty jest pan Zagłoba z "Trylogii" H. Sienkiewicza, lub Milczek i Raptusiewicz z "Zemsty" A. Fredry. Są to jednak postacie sympatyczne, przywołane przez pisarzy późniejszych epok z nutką sentymentu i tkliwości wobec świetnych czasów złotej przeszłości szlacheckiej. Tymczasem warto również wiedzieć, że samą nazwą "sarmatyzm" obdarzyli ten typ kultury szlacheckiej ludzie oświecenia, i że traktowali ów termin bardzo negatywnie, utożsamiali go z samowolą, zacofaniem, zabobonem, przesadnym tradycjonalizmem, pychą i dewocją. Natomiast w wieku XVII sarmatyzm zaznaczył się w literaturze jako jeden z dwóch głównych nurtów (obok dworskiego), a przedstawicielami sarmatyzmu w literaturze są: Jan Chryzostom Pasek i Wacław Potocki.

oświecenie
SATYRA — jest to utwór, który ośmiesza lub piętnuje okazywane w nim zjawiska - np. wady i przywary ludzkie, obyczaje pewnych środowisk, postawy modne w danym czasie. Satyra działa na zasadzie "krzywego zwierciadła" - przedstawia rzeczywistość zdeformowaną komically, przez wyolbrzymienie lub pomniejszenie pewnej cechy lub zjawiska. Satyra wyraźnie przy tym prezentuje stosunek autora do sprawy: widąc, że ośmieszając, twierdzi on: "krytykuję to i owo, wydaję wojnę temu zjawisku, zabijam go śmiechem brzmącym ze sceny". Wyróżniamy różne rodzaje satyr: polityczną, społeczno-obyczajową, literacką czy osobistą. Świetnym przykładem uprawiania tego gatunku w polskiej literaturze były "Satyry" Ignacego Krasickiego.

SCHEMATYZM — takie ukształtowanie postaci literackiej, że natychmiast uderza czytelnika jej typ - schemat psychologiczny, jej "czarny" lub "biały" charakter. Tym samym schematyzm jest działaniem bardzo uproszczonym, nastawionym na nauczanie czytelnika, ukazywanie mu negatywnych i pozytywnych wzorców. Schematyzm jako pojęcie pojawił się około roku 1950 - stał się wówczas regułą obowiązującą pisanie powieści.

modernizm
SCHOPENHAUERYZM — kierunek filozoficzny doby modernizmu, bardzo modny w Europie końca XIX wieku, pochodzący od myśli i poglądów Artura Schopenhauera, twórcy m.in. dzieła pt. "Świat jako wola i wyobrażenie". Jest to filozofia bardzo pesymistyczna, będąca doskonałą bazą dla → dekadentyzmu. Schopenhauer stwierdza, iż 1) życie człowieka pełne jest zabiegów i starań o podtrzymanie egzystencji - a i tak kończy się śmiercią; 2) dążymy wciąż do szczęścia i nigdy go nie osiągamy, 3) świat - jest tylko wyobrażeniem umysłu, tym co chcemy widzieć. Jak zatem żyć? Między innymi Schopenhauer proponuje takie wyjścia: 1) wejść w stan → nirwany, wyzbyć się wszelkich namiętności, potrzeb i pożądań, osiągnąć stan niebytu i spokoju, i w ten sposób odejść od bezrozumnego życia, 2) uprawiać sztukę i kontemplować ją - bo sztuka jest ponad zwykłą, marną egzystencją. Dzięki popularności tych poglądów - schopenhaueryzm bardzo silnie odcisnął swoje piętno w literaturze "końca wieku XIX". Przykładem może być poezja młodopolska, która stwarza dekadencję, pesymistyczne nastroje, a ratunku i

wytchnienia poszukuje w nirwanie, sztuce i naturze (np. utwory Kazimierza Przerwy-Tetmajera).

SCHOLASTYKA — kierunek filozoficzny w średniowieczu, który udowadniał pewne racje, dogmaty religijne i główne prawdy Kościoła w specyficzny sposób: odwołując się do autorytetów, (np. Arystotelesa czy Ojców Kościoła) - jako niepodważalnych źródeł wiedzy lub snując abstrakcyjne analizy i teoretyczne dociekania bez oparcia w doświadczeniu czy nauce. Stąd potocznie mówi się "scholastyczny" - czyli szkolny, filozofujący, uznający głos danego autorytetu za jedyną prawdę, bez włączania własnej krytyki wobec tej prawdy czy twierdzenia.

SCIENCE FICTION — termin angielski, nazwa bardzo rozpowszechnionego kierunku fantastyczno-naukowego we współczesnej literaturze. Książki s.f. umieszczają swoją akcję w fantastycznej przestrzeni: np. w przyszłości lub na innej planecie, czy w innym typie cywilizacji technicznej. Poza tym proza s.f. jest podobna do prozy realistycznej, obserwuje człowieka w warunkach, w których został umieszczony, konstruuje rozbudowaną, często sensacyjną fabułę. Chociaż o początkach literatury tego typu mówimy już przy powieściach Juliusza Verne'a, to rozwój s.f. nastąpił dopiero w Ameryce USA XX wieku.

SCJENTYZM — jedno z naczelnych haseł epoki pozytywizmu, propagujące potrzebę i wartość nauki (scientia = wiedza). Prawdziwa wiedza musi być poparta działaniem naukowym,

doświadczeniem i konkretnymi wynikami badań - tu scjentyzm silnie wiąże się z → empiryzmem i → racjonalizmem, a także przyrodniczym materializmem. Poza tym idea scjentyzmu to postulat nauczania i oświecania warstw niższych, np. dzieci wiejskich - tu z kolei wiąże się ten termin z → pracą u podstaw i emancypacją kobiet. Scjentyzm propagowano nie tylko w programowych artykułach, znajdował także odzwierciedlenie w literaturze - np. w nowelistyce XIX wieku. Najlepszym dowodem mogą być "Szkieł węglem" H. Sienkiewicza - jeden wielki okrzyk o konieczność elementarnego choćby oświecenia wsi.

SCOTTYZM — technika pisania powieści, zwłaszcza historycznej, na wzór znanego angielskiego twórcy Waltera Scotta (Waverley, Ivanhoe), którego dzieła były chętnie tłumaczone, czytane i naśladowane w dobie polskiego romantyzmu. Scottyzm polega na umieszczeniu w powieści żywej, nawet awanturkowej akcji, w którą zostają wplątani fikcyjni - lecz "bliscy sercu czytelnika" bohaterowie. Za to tło akcji jest historycznie prawdziwe, nie tylko wydarzenia, lecz szczegóły obyczajowe, strój, pejzaże i życie codzienne ludzi. Motyw sensacyjnego wątku fabularnego na tle panoramy historycznej (popartej zresztą także dokumentem) podjął w naszej literaturze i świetnie zrealizował H. Sienkiewicz.

SECESJA — termin związany z przełomem wieków XIX i XX, a określający kierunek w europejskich sztukach plastycznych, styl, który zapanował niepodzielnie w Europie ok. r. 1900. Do motywów charakterystycznych

dla secesji należą: falista linia, niezwykle proporcje, częste są także wątki roślinne. Secesja zwróciła się przeciw XIX-wiecznemu naśladownictwu natury, a wprowadziła bogactwo ornamentyki, asymetrię i pastelowe barwy.

SENSUALIZM — jeden z nurtów epoki oświecenia, według którego źródłem wiedzy są w r a ż e n i a z m y ś ł o w e np. smak, wzrok, węch, dotyk. Sensualny - znaczy zmysłowy. To zmysły mają być bodźcami i źródłem poznania świata. "Czego nie dotkniesz i nie zobaczysz - nie jest prawdą" - tak w wielkim uproszczeniu mogłaby brzmieć definicja sensualizmu (sensualis - "zdolny do odczuwania").

SENTENCJA — wyraziste, trafne, celne sformułowanie, które skłania odbiorcę do natychmiastowego zgodzenia się z danym twierdzeniem, zawierającymi prawdę moralną lub filozoficzną. Niektóre sentencje przeszły do historii jako szczególnie trafne i "wpadające w ucho" - np. "Nikt nie jest wolny od mówienia bredni" - Montaigne.

SENTYMENTALIZM — kierunek literacki i umysłowy w drugiej połowie XVIII wieku, którego patronem był słynny Jean Jacob Rousseau. Głównym hasłem sentymentalizmu, pojęciem-kluczem stało się **uczucie i natura**. Literatura wg tego ujęcia ma być ukazaniem wewnętrznego życia człowieka, jego prawdziwych uczuć, a także więzi międzyludzkich. Sentymentalizm charakteryzuje tklivość, melancholia, nastrojowość, odrzucenie przesady i dekoracji a w jej miejsce - postulowanie

prostoty. W Polsce sentymentalizm jednoznacznie kojarzy się z nazwiskiem i twórczością Franciszka Karpińskiego, a wspomnieć należy także, iż z założeń sentymentalizmu swój "pierwszy oddech" zaczerpnęła literatura romantyzmu. W mowie potocznej "sentymentalny" jest określeniem znaczącym: uczuciowy, nawet "płaczliwy", skłonny do przesadnej czułości.

SIELANKA → (dawniej idylla) - utwór tematem swoim dotyczący życia wsi, pracy pasterzy, rolników, rybaków. Sielanka przedstawia złagodzoną, upiększoną wizję świata - radosnego, pogodnego, bez realistycznych obrazów. Odbija się to zresztą w naszej mowie potocznej, gdy mówimy np. "prześni z tą sielanką!" - czyli, nie upiększaj, powiedz również "czarne prawdy" o sprawie. Ze względu na budowę dzielimy sielanki na: 1) epickie (monolog opowiadający wydarzenia) lub 2) udratyzowane (wyrażone dialogiem). Sielanka pochodzi ze starożytności - tworzył ją jeszcze Teokryt. Możemy dokonać jeszcze następującego podziału: na **bukoliki** - dotyczące swoim tematem życia i pracy pasterzy lub **georgiki** - dotyczące pracy rolników (geo - ziemia). W literaturze polskiego renesansu sielankowy obraz wsi prezentuje Jan Kochanowski w "Pieśni świętojańskiej o Sobótce" - a z kolei Szymon Szymonowicz, w utworze pt. "Żeńcy" prezentuje "antysielankę" lub "sielankę niekonwencjonalną" - prezentującą "drugą stronę" pracy na wsi - jej realizm i cechy takie jak: wysiłek, pot, zmęczenie.

SKAMANDER — grupa poetycka

działająca w dwudziestolecu międzywojennym (od początku lat 20-tych), a skupiająca poetów takich jak: Julian Tuwim, Antoni Słonimski, Jan Lechoń, Jarosław Iwaszkiewicz i Kazimierz Wierzyński. Była to grupa oryginalna, która jako program głosiła... *b e z p r o g r a - m o w o ś ć*. Poeci "Skamandra" zrezygnowali z redagowania obowiązującego programu, łączyły ich głównie poglądy na temat miejsca poezji we współczesnym świecie, przyjaźń i sposób życia. Grupa ta wywodzi się z tzw. "pikadorczyków" - czyli poetów organizujących imprezy (a także skandale) w warszawskiej kawiarni "Pod Pikadorem" pod hasłem "zabawy w zwalanie sztuki z piedestału" i "szargania zaplesniałych wartości". Działalność pikadorczyków trwała zaledwie kilka miesięcy, a grupa skupiona wokół pisma "Skamander" odcisnęła silne piętno na polskiej poezji. Wprawdzie nie głosili oni programu, lecz wyraźnie wspólne było im upodobanie swobody artystycznej, niechęć do patosu i uznawanie poety za zwykłego rzemieślnika, uczciwego "pracownika poezji". Koniec działalności tej grupy nastąpił w latach trzydziestych - wówczas to bowiem skamandryci obrali różne drogi życiowe.

"SKRZYDLATE SŁOWA" — w ten sposób określa się znane, "lekkie", te, które szczególnie przypadły do gustu społeczeństwu cytaty wielkich dzieł literackich - powszechnie używane w odpowiednich do tego sytuacjach. Są to już → sentencje, nawet obiegowe aforyzmy, np. "Jeśli nie chcesz mojej zguby, krokodyla daj mi łuby" (A. Fredro "Zemsta"), "Grzeczność nie jest nauką łatwą ani małą" (A. Mickiewicz "Pan Tadeusz").

SOCREALIZM - patrz → realizm socjalistyczny.

oswiecenie
SOWIZDRZAŁ — słynny bohater literatury plebejskiej, wesołek, frant, błazen, figlarz, który od epoki średniowiecza występuje w różnych wcieleniach i przyjmuje różne imiona np. Marcholt. Sowizdrzał reprezentuje ludową mądrość i spryt, mimo udawanej głupoty i podkreślanej zawsze brzydoty. Płata on figle ludziom których spotyka, wdaje się w dyskusje z możliwymi tego świata, zawsze prezentuje trafną wizję - choć nie unika w swoich wypowiedziach sprośności i "ukazywania świata na opak". Literatura sowizdrzańska jest to określenie całego cyklu literatury plebejskiej z końca wieku XVI i pierwszej połowy wieku XVII, której głównym bohaterem jest Sowizdrzał (jest to literatura anonimowa).

modernizm
SPLEEN — termin przeniesiony do polszczyzny z języka angielskiego, oznaczający stan zmęczenia duchowego, przygnębienia, zniechęcenia. Motyw spleenu (splinu) podejmują poeci modernistyczni, zwłaszcza Charles Baudelaire, autor wierszy takich jak: "Padlina", "Albatros", "Spleen" - podejmujących tematy dekadenskie. Pomijając literaturę, słowo "spleen" przeniknęło do mowy potocznej w tym samym znaczeniu: "ogarnął mnie spleen" oznacza: "nie chce mi się żyć, popadłem w skrajny pesymizm".

antyk
STOICYZM — jest to nurt filozoficzny, utworzony w III w. p.n.e. przez Zenona z Kition, należący do nurtów materialistycznych. Filozofia ta opiera się o założenie, że człowiekiem nie powinny rządzić namiętności, uczucia i na-

stroje - lecz **rozum**. Osiągnąć szczęście - to według stoików zachować **równowagę duchową**, powagę, spokój i trzeźwość umysłu wobec wszystkich spraw tego świata. Stoik - to człowiek, który wypracowuje w sobie obojętność na ból i na przyjemności, jest niewrażliwy na nieszczęścia, niczym się nie emocjonuje, cechuje go hart ducha w każdych okolicznościach. Z filozofii tej, do której nawiązywano wielokrotnie w późniejszych stuleciach, pochodzi potoczne powiedzonko: "zachować stoicki spokój".

STRUMIEŃ ŚWIADOMOŚCI — jest to odmiana → monologu wewnętrznego, ukształtowana na przełomie wieków XIX i XX, a użyta i rozpropagowana przez Jamesa Joyce'a w słynnej powieści pt. "Ulisses". Jest to specyficzna odmiana monologu wewnętrznego - ma bowiem być odtworzeniem biegu myśli i skojarzeń, wiernym zapisem procesu myślenia bohatera - co daje odbiorcy wiedzę o wnętrzu tej postaci przy całym nieuporządkowaniu tego właśnie... "strumienia świadomości". Wprowadzenie takiej techniki do powieści zrewolucjonizowało prozę XX wieku i znalazło wielu realizatorów. Polskim przykładem powieści strumienia świadomości są "Bramy raju" J. Andrzejewskiego - powieść, która jest właściwie jednym, rozbudowanym zdaniem - analizą dusz uczestników krucjaty dziecięcej.

romantyzm
STURM UND DRANG — "burza i napór" w dosłownym tłumaczeniu z języka niemieckiego. W literaturze funkcjonuje raczej określenie: "okres burzy i naporu" a odnosi się do preromantycz-

negu nurtu w Niemczech, z którym związani byli m.in. J.W. Goethe (słynne "Cierpienia młodego Wertera"), F. Schiller ("Zbójcy". "Rękawiczka"), przypadającego na 70-te i 80-te lata XVIII wieku. Okres "burzy i naporu" - tzw. "wrzenia młodych" głosił wyższość geniuszu poetyckiego i natchnienia nad regułami i prawidłami poezji klasycznej, pochwałę uczucia i intuicji ukazywał bohatera protestującego przeciw konwenansom, ograniczeniom moralnym, emocjonalnym i duchowym. Można powiedzieć, że "Sturm und Drang" były pierwszą falą epoki romantyzmu w Europie.

STYLIZACJA — występuje wówczas, gdy autor danego tekstu literackiego, celowo i świadomie, wprowadził do tego tekstu środki językowe pochodzące z: dawnych epok, gwar, dialektów czy specyficznych środowisk. Są to zatem zabiegi, które przekształcają zwykły tekst w czyjaś, konkretną wypowiedź. Wśród rodzajów stylizacji wyróżniamy: **archaizację** (tekst upodobniony do języka dawnych czasów) **dialektyzację** (tekst przypomina mowę danego regionu), **stylizację na język środowiskowy** - np. uczniowski, złodziejski, żeglarski. Przykładem powieści o stylizacji archaicznej są "Trylogia" H. Sienkiewicza lub "Bolesław Chrobry" A. Gołubiewa, a słynnym przykładem dialektyzacji są "Chłopi" W. S. Reymonta.

SURREALIZM — patrz → nadrealizm.

modernizm
SYMBOL — jest to motyw literacki: obraz, pojęcie, scena, osoba, zdarzenie, które niosą ukryte głęboko treści,

oprócz reprezentowania siebie, posiadają jeszcze inny "ładunek znaczeniowy", przenośny i ku niemu kierują myśl czytelnika. Inaczej mówiąc, symbol to jest "coś co oznacza jeszcze coś prócz siebie". Prawidłowa interpretacja utworu wymaga dwustopniowego działania: po pierwsze trzeba ustalić znaczenie danego elementu w świecie powieści czy dramatu, po drugie rozszyfrować jej znaczenie ukryte. Słynne polskie symbole literackie, to np. Chochół z "Wesela" St. Wyspiańskiego, "rozdarta sosna" z "Ludzi bezdomnych" S. Żeromskiego.

SYMBOLIZM

— jedna z nazw epoki → modernizmu, → dekadentyzmu. Prąd ten ukształtował się pod koniec XIX wieku we Francji i w Belgii, a nazwa symbolizm eksponuje tendencję twórców tej epoki (zresztą bardzo rozpowszechnioną) do wyrażania swych myśli za pomocą → symbolu, zarówno na na płótnie jak i w literaturze: poezji i prozie. Dzięki temu chwytowi symboliści widzieli możliwość "wyrażenia tego, co niewyraźne", zaznaczano również, że w przypadku symbolu odmiennie niż w → alegorii, związek między warstwami: zewnętrzną (wygląd rzeczy) i wewnętrzną, ukrytą (jej treść symboliczną) nie musi być ustalony. Symbolizm stał się bardzo modnym prądem w całej Europie, wyraził się w twórczości takich artystów jak: Ch. Baudelaire, A. Rimbaud, P. Verlaine, M. Maeterlinck, H. Ibsen, a w Polsce np. Stanisław Wyspiański i poeci młodopolscy.

SYMULTANIZM

— technika w prozie XX wieku polegająca na r ó w n o c z e s n y m prezentowaniu

wydarzeń, które są od siebie niezależne, dzieją się zupełnie oddzielnie i w różnych miejscach. Jest to ogarnięcie jak gdyby "okiem kamery" kilku punktów tak, aby narzucić odbiorcy wyrażnie ich j e d n o c z e s n o ś ć. Jest to technika stosowana często w filmie - kiedy na ekranie oglądamy np. przekrój wieżowca i rozmaite sceny w różnych mieszkaniach lub kiedy ekran podzielony jest na mniejsze klatki prezentujące jednocześnie różne miejsca. Technika symultaniczną operuje J. Dos Passos np. w "USA".

SYNEKDOCHA

— inaczej "ogarnienie", rodzaj → metonimii. Jest to taki chwyt poetycki, w którym autor używa części zamiast całości, lub odwrotnie: całość reprezentuje część. Daje to pewien subtelny efekt innego nastroju, pogłębia wyrażane emocje, "upoetycznia" wypowiedź. Oto przykłady: "grób liliją zasiewa" (jedna "lilija" zamiast "lilijami"), inny: "łza spływa jej po policzkach" zamiast "łzy płyną jej po policzkach".

SYNESTEZJA

— dosłownie oznacza "współpostrzeganie". Jest to chwyt stosowany w poezji (czasem także w mowie potocznej), a polega na "zamiianie wrażeń zmysłowych". Czyli, że coś co jest tylko słyszalne otrzymuje od poety barwę lub kształt - i staje się widzialne - np. "srebrny dźwięk". Zapach także może być widziany - oto "różowa woń kwiatów", z kolei barwy można obdarzyć siłą dźwięku - np. "grające tęczę, płaczące błękity". Jest to przypisywanie wrażeń danego zmysłu innemu (wzrok - słuch - węch - dotyk). A. Rimbaud - poeta francuski "pokolorował" w jednym z wierszy wszystkie samo-

głoski. A uczynił czarnym, E - białym, O - błękitnym - użył tu synestezji. W naszej literaturze szczególnie upodobał sobie tę tendencję poeci Młodej Polski - K. Przerwa-Tetmejer, J. Kasprówic, L. Staff.

SYNCRETYZM

— zespolenie w danym utworze wielu elementów należących do różnych (czasem kontrastowych) systemów: filozoficznych, estetycznych, literackich. Dzieło synkretyczne to dzieło, które zawiera i godzi w swojej kompozycji te rozmaite elementy. Synkretyzm był cechą charakterystyczną dla gatunków romantycznych, takich jak powieść poetycka czy dramat romantyczny. Mieliliśmy tam do czynienia z przemierzaniem i połączeniem różnych rodzajów literackich: np. w "Konradzie Wallenrodzie" - do epiki należy np. Powieść Wajdeloty, z kolei podział na głosy w scenach, kiedy Konrad rozmawia z "Głosem z wieży" - jest ujęciem typowym dla dramatu, a wiele fragmentów opisujących uczucia, prezentujących spojrzenie narratora - są fragmentami lirycznymi.

SZEKSPIRYZM

— w epoce romantyzmu rozpowszechniły się na gruncie literackim tendencje nawiązujące do twórczości Williama Szekspira, przywołujące motywy szekspirowskie w treści utworów a także w sposobie komponowania dramatów (por. → hamletyzm). Podobnie jak Szekspir, twórcy romantyzmu czerpali tematy ze starych kronik i przekazów historycznych, kształtowali podobnych bohaterów - powodowanych silnymi namiętnościami, a także wytwarzali analogiczną atmosferę dramatów. Szczególnie pokrewieństwo to widać w kompozycji dramatu romantycznego i szekspirowskiego, oba typy odrzucają klasyczną zasadę jedności miejsca, akcji, czasu, wprowadzają do swoich utworów motywy baśniowe i fantastyczne → synkretyzm i → groteskę. Szekspiryzm w polskim romantyzmie znalazł szczególne miejsce w twórczości Juliusza Słowackiego, wystarczy choćby przeanalizować typy psychologiczne takich postaci jak Kordian Słowackiego i Hamlet Szekspira.

T

TENDENCYJNA LITERATURA

— z reguły chodzi o "powieść tendencyjną" rozpowszechnioną w dobie pozytywizmu, nastawioną na propagowanie jakiegos z góry ustalonej idei. Postacie takiej powieści oraz ich losy są tak ułożone, że udowadniają przyjęte założenia: np. wartość pracy w życiu człowieka. Powieść tendencyjna (podobnie jak wypowiedź tendencyjna czy film tendencyjny) nie musi ukazywać całej prawdy ani wszystkich aspektów sprawy - eksponuje potrzebne jej elementy, a te które mogłyby być argumentem przeciwnym - zaciemnia.

TEOCENTRYZM

— główne założenie filozofii średniowiecza, które w centrum wszechświata i wszelkiego istnienia umieszcza Boga (Bóg = theos). Idei teocentryzmu podporządkowane zostały systemy filozoficzne (por. → augustynizm), literatura i sztuka, które preferowały tematy sakralne, a także nauka. Konsekwencją teocentryzmu było podporządkowanie życia świeckiego Kościołowi oraz papieżstwu, a co za tym idzie → uniwersalizm średniowiecza.

TEORIA ARCHETYPÓW

patrz → archetyp.

TEORIA SOKOŁA

— najbar-

ziej rygorystyczna zasada określająca budowę klasycznej noweli, utworzona od tytułu słynnego utworu G. Boccaccia pt. "Sokół". Jest to nowela skomponowana w ten sposób, że centralny motyw - ośrodek kompozycyjny - pojawia się w każdej fazie noweli i odgrywa dominującą rolę w rozwiązywaniu problemu. Motyw ten z reguły bywa wyniesiony do tytułu noweli. U G. Boccaccia tak właśnie jest: Sokół towarzyszy głównemu bohaterowi na każdym etapie wydarzeń, stanowi dlań wielką wartość, lecz Federigo poświęca go, by ugościć ukochaną kobietę, nie posiada bowiem nic innego. Czyn ten sprawia, że dama przekonuje się do miłości Federigo i zostaje jego żoną. Podobnie ujęty jest motyw centralny w nowelach Prusa i Sienkiewicza.

TOMIZM

— Jest to filozofia utworzona przez św. Tomasza z Akwinu (1227-74). Określa się ją jako harmonijną, bowiem św. Tomasz zakłada tzw. "rozumny ład świata" - wizję wielkiej harmonii, drabiny bytów, na której każde istnienie ma własne, celowe, naturalne miejsce wyznaczone przez Boga. Ujęcie świata jako wielkiego, symetrycznego i uporządkowanego dzieła boskiego zdominowało na wiele setek lat filozofię chrześcijańską i znalazło odbicie w wielu dziełach literackich.

TOPOS

— słowo topos znaczy miejsce, natomiast najczęściej termin ten spotyka się w liczbie mnogiej: topika - czyli miejsca. Są to tzw. "miejsca wspólne" - czyli stałe, powtarzające się, wciąż powracające w literaturze obrazy i motywy. Wyraz "topika" często zamieszczany jest w tematach prac pisemnych i budzi wątpliwości uczniów - podczas gdy zwykle chodzi o wyróżnienie, zestawienie i opisanie stałych obrazów, tematów podejmowanych przez danego twórcę, czy w ogóle modnych w danej epoce lub w danym kraju. Przykładem może być temat: "Topika II wojny światowej w polskiej poezji współczesnej" - czyli obrazy i ujęcia wojny, w różny sposób realizowane przez współczesnych poetów polskich.

TOTALITARYZM

— (totalis = całkowity). Pojęcia totalitaryzm używa się na określenie zasady działania systemów, które w sposób całkowity ingerują w życie człowieka, określają życie społeczne, kulturalne i polityczne, oparte na rozbudowanym systemie kontroli, ograniczaniu praw człowieka i prześladowaniu wszelkich przeciwnych systemowi tendencji. Przykładem systemów totalitarnych były: faszyzm i stalinizm, które doprowadziły do powstania obozów koncentracyjnych i całkowitym zniewoleniu ludzi myślących inaczej, oparcia funkcjonowania państwa tylko na posłuszeństwie wobec władz. Totalitaryzm wzbudził ogromny protest i zło jakim był znalazło odzwierciedlenie w literaturze (por. → lit. łagrowa).

TOWIANIZM

— zespół poglądów wyznawanych przez Koło Towiańczyków, skupione w Paryżu

TRAGIZM

wokół Andrzeja Towiańskiego, do którego należał jako gorący zwolennik Adam Mickiewicz, a także przez pewien czas Juliusz Słowacki. Towiański głosił specyficzny mesjanizm, zapowiadający rychłą odnowę Europy, lecz nakazujący Polakom czekać i cierpieć w milczeniu. Andrzej Towiański miał ogromny wpływ na żonę Mickiewicza, kobietę chorą psychicznie, której seanse z Towiańskim przynosiły pewną poprawę zdrowia. Tym niemniej, Andrzej Towiański jest dziwną postacią historii i do końca nie rozszyfrowaną. Niektórzy uważają go za szarlatana, inni za nawiedzonego fanatyka, jest także szkoła, która uznaje, że był on szpiegiem carskim - stąd jego zachowanie i uspokajające wpływy na Polaków na emigracji.

TRAGIZM

— jest to cecha dzieła literackiego, charakterystyczna dla tragedii, lecz pojawiająca się także w innych gatunkach, polegająca na takim ułożeniu losów bohatera, że musi on dokonać wyboru pomiędzy dwoma równorzędnymi racjami, lecz każda jego decyzja pociągnie za sobą złe skutki. Jest to kategoria ukształtowana w epoce starożytnej, przypisana tragedii greckiej. Za konkretny przykład tragizmu może posłużyć osoba Kreona z "Antygony" Sofoklesa - musi on wybrać pomiędzy uczuciem rodzinnym a autorytetem królewskim, między władzą a uczuciem - i każda jego decyzja jest zła. Z kolei Konrad Wallenrod A. Mickiewicza musi wybierać pomiędzy sprawą kraju a życiem prywatnym i własnym honorem rycerskim - jeśli nie poświęci swojego honoru i swojej miłości - zginie ojczyzna, jeśli zaś poświęci się krajowi i uratuje Litwę - mu-

si porzucić ukochaną żonę i dokonać zdrady (por. → wallenrodyzm).

TREN – gatunek literacki uprawiany już w starożytności jako pieśń lamentacyjna, wyrażająca żal z powodu czyjejś śmierci, sławiąca czyny zmarłego i głosząca chwałę jego zalet i zasług. W polskiej literaturze rozpropagował i utrwalił go Jan Kochanowski - poświęcając swojej córce Urszuli cały cykl trenów, które traktuje się jako całościowe dzieło, i które razem wzięte noszą cechy ustalone w starożytności dla trenu pojedynczego, np. układ: 1) pochwała cnót i zalet zmarłego, 2) opis wielkości poniesionej straty, 3) demonstracja żalu, 4) pocieszenie, 5) napomnienie. Kochanowski w tym również odszedł od klasycznej budowy trenu, że zwykle bohaterem była osoba dorosła, godna i sławna, on zaś bohaterką uczynił małą dziewczynkę - własną córkę.

TURPIZM – czyli "pochwała brzydoty". Mianem turpizmu określa się nurt w polskiej poezji współczesnej, który rozwinął się po 1956 r. Do orientacji tej zaliczamy Stanisława Grochowiaka, a także Mirona Białoszewskiego i Tadeusza Różewicza. Włączyli oni w obręb poezji brzydotę, chorobę, śmierć i kalectwo, zjawiska rozkładu i zniszczenia, fascynację śmiercią. Turpiści dokonali tego celowo, wręcz programowo, głosili bowiem, iż aby poezja mogła powiedzieć prawdę - musi być także antyestetyczna. Powyższy program spotkał się z krytyką, wystosowaną przez Juliana Przybosia w słynnej "Odzie do turpistów". Warto

zaznaczyć, że turpiści wprawdzie pierwsi traktowali brzydotę i makabrę jako główny temat i program poezji, lecz nie znaczy to, że wcześniejsza poezja nie ma takich motywów - pojawiły się one już w średniowieczu (→ danse macabre) a także w baroku.

TYRTEIZM – termin pochodzi od **Tyrteusza** - poety i wodza greckiego z VII w. p.n.e., który wstąpił się w bitwie pod Messeną. Stworzył on wzorzec poety - Tyrteusza, który łączy słowo i czyn, tworzy poezję patriotyczną i sam bierze udział w walce - taką właśnie postawę określa się mianem tyrteizmu. Natomiast poezja zagrzewająca do walki, opiewająca czyny bohaterów i wzbudzająca w słuchaczach emocje patriotyczne - nosi nazwę **poezji tyrtejskiej**. Ten typ poezji pojawia się w polskiej literaturze wielokrotnie - choćby w przypadku poezji romantyzmu krajowego, tworzonej przez poetów walczących w powstaniu listopadowym, potem - w dobie czasów wojny i okupacji - można nazwać Tyrteuszami poetów tej miary co K.K. Baczyński i T. Gajcy.

TYTANIZM – postawa człowieka, który dokonuje nadludzkiego wysiłku, właściwego **tytanom** - czyli mitologicznym olbrzymom. Znajdujemy często tytanicizm w literaturze romantycznej i nawiązującej do mitu bohatera romantycznego - dźwigającego na sobie brzemień świata i usiłującego nadludzkim wysiłkiem dokonać aktu zbawienia lub uratowania od katastrofy ludzkości.

U

UKŁAD ROZKWITANIA – jest to nowatorska technika w tworzeniu poezji wprowadzona przez Tadeusza Peipera, a kontynuowana przez Juliana Przybosia. Polega ona na stopniowym rozwijaniu początkowego, pierwszego elementu - zdania albo nawet słowa. To pierwsze, surowe zdanie, dopełnia się kolejnymi określeniami - i stąd układ niejako "**rozkwita**", staje się coraz bogatszy, coraz szerzej rozbudowuje zawartą we wstępie myśl.

UNIFORMIZM – ujednolicenie, "ubranie wszystkich w jeden uniform", pozbanienie ludzi indywidualizmu, jednostkowości i odrębności. Jest to temat często podejmowany w literaturze, zwłaszcza tej walczącej o prawo człowieka do samodzielności i indywidualizmu, a nie wtłaczania go w mundur: żołnierza, urzędnika, ucznia, mieszczanina itp.

UNIwersALIZM ŚREDNIOWIECZNY – jest cechą epoki wieków średnich. Polega na tym, że państwa średniowiecznej Europy podporządkowane były jednej (uniwersalnej) władzy kościelnej i świeckiej. Kościół dominował, gdyż wszystkie państwa uznawały zwierzchnictwo papieża. Z kolei władzę świecką sprawował władca Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemiec-

kiego, które wyrosło na gruzach Imperium Rzymskiego. O uniwersalizmie świadczył również fakt, iż językiem "urzędowym", wspólnym całej Europie - była łacina. A zatem uniwersalizm opierał się o trzy założenia: wspólnej władzy kościelnej, świeckiej i wspólnego języka.

UTOPIA – termin ten pochodzi od słynnego dzieła Tomasza Morusa, traktującego o wymyślonej wyspie Utopii, na której panuje idealny ustrój polityczny, wzorowo zorganizowane społeczeństwo, funkcjonujące w oparciu o sprawiedliwość i równość ludzi. Powyższa wizja, idealna tak, że aż niemożliwa do spełnienia, podejmowana była również jako temat w innych późniejszych utworach pisanych na wzór "Utopii". Tymczasem do języka potocznego przymiotnik "**utopijny**" przeszedł jako: nierealny, idealistyczny, niemożliwy do spełnienia, baśniowy.

UTYLITARYZM – jest to jedno z programowych haseł pozytywizmu, postulujące "**użyteczność**" wszystkich dzieł człowieka, w tym także literatury. Literatura ma być użyteczna - to znaczy ma przynosić pożytek społeczeństwu, ma nauczać, krzewić prawe ideały, piętnować zło i wskazywać dobro - słowem ma być praktyczna. Utylitaryzm dotyczy także innych

UTYLITARYZM

działań człowieka, bowiem człowiek stanowi trybik w wielkiej maszynie istnienia, i jego prawidłowe działanie jest koniecz-

ne dla całości funkcjonowania tej wielkiej maszyny, jaką jest społeczeństwo.

W

WALKA KLASYKÓW Z ROMANTYKAMI

— słynny w literaturze polskiej spór - polemika między zwolennikami klasycyzmu (J. Śniadecki, K. Koźmian, L. Osiński, F.S. Dmochowski) a orientacją młodych romantyków (K. Brodziński, M. Mochnacki, A. Mickiewicz), który rozegrał się w latach 1818-1830. Spór dotyczył kształtu i założeń dotyczących literatury, a rozpoczął się od teoretycznej rozprawy Kazimierza Brodzińskiego pt. *"O klasycyzmie i romantyzmie..."* (por. → romantyzm). Autor przedstawił tam założenia poezji romantycznej: prostotę, uczucie, oryginalność, zwrot ku ludowości. Powyższy program zgorszył klasyków, którzy uznawali tylko twórczość hołdującą klasycznym regułom. Brodzińskiemu odpowiedział Jan Śniadecki, zarzucając romantikom niepoprawność poetycką, zabobon i brak dobrego smaku. Z kolei w 1822 r. Mickiewicz opublikował *"Ballady i romanse"*, czyli praktyczną realizację założeń romantyzmu. Polemika klasyków i romantyków spowodowała ożywienie i zintensyfikowanie literackiego życia już na wstępie epoki romantycznej.

WALLENRODYZM — jest to postawa człowieka, który poświęca się walce o słuszną ideę - np. o wolność kraju, lecz żeby osiągnąć swój cel, musi użyć

nieetycznych środków, metod podstępów i zdrady - nagannych moralnie. Pierwotnym wzorem takiej postawy był tytułowy bohater powieści poetyckiej Adama Mickiewicza - **Konrad Wallenrod**. Z pochodzenia Litwin, za młodu porwany i wychowywany przez Krzyżaków, powrócił do ojczyzny, ożenił się z Aldoną - córką władcy litewskiego, lecz zdawał sobie sprawę z grożącego krajowi niebezpieczeństwa. Aby ratować Litwę, przeniknął do wojsk krzyżackich, zdobył tam zaufanie i władzę i - jako wódz - tak pokierował Krzyżakami, że przywiódł ich do klęski. A zatem - zdradził tych ludzi, postąpił wbrew honorowi rycerskiemu, użył podstępów, czyn jego, mimo iż miał szlachetny cel, nie był nieskazitelny moralnie.

WELTSCHMERZ — oznacza dosłownie *"ból świata"*. Jest to jedna z postaw charakterystycznych dla ludzi początków romantyzmu. Weltschmerz - to odczuwanie bólu istnienia, bezcelowości, zła istniejącego na ziemi, melancholii i wyobcowania. Głównym obiektem ataku i niechęci ludzi ogarniętych weltschmerzem były konwenanse i normy społeczno-moralne, określające pewne reguły, tamujące swobodny rozwój jednostki (por. → werteryzm).

WERTERYZM – model bohatera literackiego, a także pewnej postawy życiowej, wywodzący się od głównego bohatera głośnej powieści J.W. Goethego pt. *"Cierpienia młodego Wertera"*. Werter był człowiekiem niezwykle wrażliwym i uczuciowym, patrzył na świat przez pryzmat marzeń i poezji, odczuwał → Weltschmerz i nie godził się z istniejącymi normami obyczajowymi (kochał Lotte - narzeczoną swojego przyjaciela Alberta). Werter kończy swoje życie samobójstwem. Ten typ bohatera najwyraźniej trafił w gusta czytelników i atmosferę epoki, gdyż pociągnął za sobą nawet falę samobójstw a także modę na słynny **strój Wertera**: żółte spodnie i pantofle plus niebieski frak. Werteryzm, jak widać, wyszedł poza nawiązania literackie i przedostał się także do stylu życia tamtej epoki, później zaś stał się wzorem wielu naśladowców lub satyry i ośmieszenia.

WERSZ ŚREDNIOWIECZNY

– jest to zwany inaczej wiersz **zdaniowo-rymowy**, o kompozycji typowej dla utworów średniowiecznych. Nazwa taka bierze się stąd, że w każdym wersie zamyka się całe zdanie lub jednorodny człon zdaniowy, natomiast rymy w wierszu średniowiecznym uzyskane są przez powtarzalność formy gramatycznej np. czasownika w pierwszej osobie liczby mnogiej np: *nosimy - prosimy*. Jeżeli chodzi o ilość sylab w wersach - jest ona różna, choć w *Bogurodzicy* spotykamy pierwsze próby dążenia do zgodnej ilości sylab. Aby zapamiętać cechy wiersza średniowiecznego, należy uświadomić sobie i zapamiętać trzy powyższe zasady: **zdanie = wers; proste, gramaty-**

czne rymy; różna ilość sylab w wersach.

WINKELRIED – *"Polska Winkelriedem narodów"* - takie hasło zamieszcza w *"Kordianie"* Juliusz Słowacki. Aby pojąć jego wymowę, trzeba znać historię średniowiecznego Winkelrieda. Był to rycerz, który wstąpił się podczas walki Szwajcarów o niepodległość. W krytycznej chwili - przed murem wrogich lanc, Winkelried objął i wbił sobie w piersi tyle grotów, że przez wytworzoną lukę wdarli się jego towarzysze. Poświęcając swoje życie - umożliwił zwycięstwo Szwajcarów w bitwie pod Sempach. Natomiast Słowacki w *"Kordianie"* dokonał porównania czynu Winkelrieda i sytuacji Polski, która podobnie jak szwajcarski bohater poświęca siebie, skupia na "swoim cielem" siły mocarstw, wywołując powstanie listopadowe, umożliwiając innym uciśnionym narodom zrywy niepodległościowe (por. → mesjanizm).

WITALIZM – pojęcie to wywodzi się z filozofii H. Bergsona (→ bergsonizm) i stało się tendencją wielu kierunków artystycznych w pierwszej połowie XX wieku. Witalizm eksponuje siły życia (*vitalis* = żywotny) tkwiące w człowieku, energię życiową, która warunkuje i kierunkuje rozwój każdej jednostki. Jak widać witalizm stawia wyżej biologizm niż intelekt człowieka. Sztuka z kolei - wg tego programu - powinna odtwarzać potok życia, jego barwy i zmienność, bez skrępowania regułami. **Moc życiowa** jednostki ludzkiej ujawnia się w takich awangardowych kierunkach jak np. → ekspresjonizm.

WIZERUNEK – inaczej "po-

rtret". Był to gatunek bardzo rozpowszechniony w epoce renesansu, ukazujący wzory do naśladowania, portrety ludzi nienagannyh, kierujących się cnotami. Wzór ten mógł to być polityk lub wierny poddany, dworzanin czy też ziemianin. Słynnym jest M. Reja *"Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego"* i *"Dworzanin polski"* Łukasza Górnickiego - dzieła polskiego odrodzenia.

WOJNA O WIOSNĘ – słynny spór poetycki, który miał miejsce w dwudziestoleciu międzywojennym. Skandal literacki polegał na tym, że student UW - Julian Tuwim opublikował w piśmie *"Pro Arte et Studio"* utwór poetycki pt. *"Wiosna"*, w którym dokonał całkowitego "zbrutalizowania" tego - najromantyczniejszego dotąd - tematu. Ukazał *"wszteczną nierządnicę, o twarzy wykrzywionej spazmem żądz, o ciele pokrytym ranami i ropiejącymi wrzodami. Wiosna Twoja to wcielenie nie zmysłowości nawet, lecz rozpasanego seksualizmu"* (cytat z *"Listu otwartego do Juliana Tuwima"*). Wiersz wzbudził oburzenie, nazwano Tuwima degeneratem, a studentki zbierały podpisy pod protestem przeciwko drukowaniu podobnych "trucizn". W polemikę włączyli się oprócz "Pro

Arte et Studio" inne pisma: *"Goniec Północny"*, *"Kurier Polski"*. W tej sytuacji Jan Lechoń opublikował obronę *"Wiosny"*, ukazując istotę nowego programu młodych poetów, którzy nie uznają podziału na piękne i brzydkie w poezji, głosząc, że ma być ona również polem do rejestrowania codzienności. **Wojna o wiosnę** miała miejsce w 1918 r. - u zarania niepodległej Polski.

WOLTERIANIZM – jest to zjawisko, które objawiło się w literaturze, filozofii, kulturze całym szeregiem tendencji, ukształtowanych w dobie francuskiego oświecenia przez słynnego **Woltera** (właśc. F.M. Arouet). Polegał wolterianizm na krytyce skostniałych instytucji, takich jak Kościół, monarchia, na łączeniu racjonalizmu z tolerancją i liberalizmem, zwłaszcza w dziedzinie obyczajów. Na wzór Woltera używano także odpowiednich dla wyrażenia swoich myśli form: paradoksów, zaskakujących pomysłów, błyskotliwych polemik. Wolter był postacią reprezentatywną dla epoki oświecenia - stał się także modny **wolterowski typ**: podróżnika, wolnomysliciela, człowieka o ciętym dowcipie, odważnie głoszącego swoje poglądy, człowieka oświeconego.

Z/Ż

ZŁOTE MYŚLI – sentencje, aforyzmy, → "skrzydlate słowa" zaczerpnięte z dzieł znanych autorów, zawierające prawdy moralne lub pouczenia, uderzające również trafnością formy i łatwo pozostające w pamięci, chętnie cytowane przez użytkowników danego języka.

ZŁOTY WIEK – wg mitologii greckiej i rzymskiej historia świata została podzielona na wiek: złoty, srebrny, spiżowy i żelazny. Najdawniejszy - **złoty** - "był pierwszy wiek. Była wieczna wiosna, płynęły strugi mleka i słodkiego nektaru, a złoty miód ciekł z zieleniejącego dębu..." (Owidiusz). Jest to zatem dawna, rajska epoka dobrobytu i szczęścia, czas, który minął bezpowrotnie - i w takim znaczeniu złoty wiek funkcjonuje w świadomości ludzi. Każdy kraj zresztą określa sobie swój własny "złoty wiek" - np. Francja za złoty wiek uznaje czasy króla Ludwika XIV, a w Polsce "złotym wiekiem" nazywa się czasy Zygmunta I Starego i Zygmunta Augusta.

ŻAGARY – grupa poetycka, działająca w latach 1931-1934 w Wilnie, w skład której wchodziło: T. Bujnicki, S. Jędrzychowski, H. Dębiński, A. Rymkiewicz, J. Zagórski, A. Gołubiew, J. Putrament i ... **Czesław Miłosz**. Często zawartość ideową twórczości grupy określa się mianem → katastrofizmu. Żagaryści, skupieni wokół pisma "Żagary" - nawiązywali do tendencji neoklasycznych, lecz także do liryki romantyzmu, i poetyki symbolizmu. Samo słowo *żagary* jest wileńskim prowincjonalizmem i oznacza "chrust, suche gałęzie".

ŻEROMSZCZYŹNA – naśladownictwo sposobu pisania, a także postaw propagowanych w prozie Stefana Żeromskiego. W stylu naśladownictwo to wyrażało się wykorzystywaniem typowych dla Żeromskiego środków pisarskich, takich jak specyficzne słownictwo, liryzm prozy, emocjonalność wypowiedzi, skłonność do przesady. Natomiast w zakresie treści - naśladowcy pisarza przejmowali typy postaci społecznikowskich, takich jak Siłaczka czy Judym, bardzo charakterystycznych dla powieści Żeromskiego.

ŻYWOTY ŚWIĘTYCH – patrz → hagiografia.

Indeks haseł

Abstrakcjonizm	5	Dekadentyzm	15
Absurd	5	Dekalog	15
Agnostycyzm	5	Determinizm	15
Alegoria	5	Dialog	15
Anafora	6	Diariusz	15
Anakreontyk	6	Donkichoteria	16
Anglikanizm	6	Dulszczyzna	16
Animizacja	6	Dydaktyzm	16
Anonim	6	Dygresja	16
Antropocentryzm	6	Egzemplum	17
Antyk	7	Egzystencjalizm	17
Antypowieść	7	Ekspresjonizm	17
Antyteza	7	Elan vital	17
Apokalipsa	7	Emblemat	18
Apostrofa	7	Empiryzm	18
Archaizacja	7	Encyklopedyści	18
Archaizm	7	Epifora	18
Archetyp	8	Epikureizm	18
Arianie	8	Epistolografia	18
Ariostyzm	8	Epitet	18
Asceza	8	Epizod	19
Asocjacja	8	Etos	19
Ateizm	9	Eufemizm	19
Augustynizm	9	Eufonia	19
Awangarda	9	Everyman	19
Ballada	10	Ewangelia	19
Behawioryzm	10	Ewolucjonizm	19
Bergsonizm	10	Exegi monumentum	20
Bezczas historyczny	11	Fabula	21
Bohater romantyczny	11	Fantastyka	21
Bukolika	11	Fatalizm	21
Byronizm	11	Faustyzm	21
Carpe diem	12	Filister	21
Chansons de geste	12	Filozofia genezyjska	22
Chłopomania	12	Fin de siècle	22
Choroba wieku	12	Franciszkanizm	22
Cyganeria artystyczna	12	Fraszka	22
Czasy pogardy	12	Frenezja	22
Czysta forma	13	Freudyzm	22
Dadaizm	14	Futuryzm	23
Danse macabre	14	Georgika	24
Decorum	14	Gesta	24
Deizm	14	Gga	24

Gotyk	24	Marinizm	38	Polisyndeton	50	Sielanka	63
Gotycyzm	24	MChAT	38	Porównanie homeryckie	50	Skamander	63
Groteska	24	Mecenat	38	✓ Powiastka filozoficzna	51	"Skrzydlate Słowa"	64
Hagiografia	26	Mesjanizm	38	✓ Powieść poetycka	51	Socrealizm	64
Hamletyzm	26	Mesmeryzm	39	Praca organiczna	51	Sowizdrzał	64
Harmonia	26	Metafizyka	39	Praca u podstaw	51	Spleen	64
Hedonizm	26	Milieu	39	Pragmatyzm	51	Stoicyzm	64
Heksametr	26	Mimesis	39	Praktycyzm	51	Strumień świadomości	65
Heros	27	Misterium	40	Predestynacja	52	Sturm Und Drang	65
Hiperbola	27	Mistycyzm	40	Preromantyzm	52	Stylizacja	65
Historiografia	27	Mit	40	Profetyzm	52	Surrealizm	65
Historyzm	27	Mitologia	40	Prometeizm	52	Symbol	65
Horacjanizm	27	Mitologizacja	40	Proroctwo	52	Symbolizm	66
Humanizm	27	Modernizm	41	Prowidencjalizm	52	Symultanim	66
Husytyzm	28	Monizm przyrodniczy	41	"Pryszczaci"	53	Synekdocha	66
Idealizm	29	Monolog	41	Przedburzowcy we Lwowie	53	Synestezja	66
Impresjonizm	29	Moralitet	41	Przerzutnia -	53	Synkretyzm	67
Improwizacja	29	Nadrealizm	42	"Przezroczyta" narracja	53	✓ Szekspiryzm	67
Intuicjonizm	29	Natura	42	Przybyszewszczyzna	53	Tendencyjna literatura	68
Inwersja czasowa	29	Naturalizm	42	Przypowieść	54	Teocentryzm	68
Irenizm	30	✓ Neoklasycyzm	43	Psychoanaliza	54	Teoria archetypów	68
Ironia romantyczna	30	Neoromantyzm	43	Psychologizm	55	Teoria sokoła	68
Ironia tragiczna	30	Nihilizm	43	Publicystyka	55	Tomizm	68
Irracjonalizm	30	Nirwana	43	Pytanie retoryczne	55	Topos	69
Kalwinizm	31	Nietzscheanizm	44	Racjonalizm	56	Totalitaryzm	69
Karykatura	31	Nouveau roman	44	Radykalizm	56	Towianizm	69
Katastrofizm	31	Nowa fala	44	Realizm	56	Tragizm	69
Katharsis	31	Nowela	44	Realizm socjalistyczny	56	Tren	70
Klasycyzm	32	Obrazek	45	Reformacja	57	Turpizm	70
Kolumbowie	32	Obyczajowość	45	Reminiscencja	57	Tyrteizm	70
Komedia	32	Oksymoron	45	Retardacja	57	Tytanizm	70
Kompozycja otwarta	32	Oniryzm	45	Retoryka	57	Układ rozkwitania	71
Konceptyzm	33	Onomatopeja	46	Retrospekcja	58	Uniformizm	71
Kontreformacja	33	✓ Organicyzm	46	Rewolucja manadżerów	58	Uniwersalizm średniowieczny	71
Konwencja literacka	33	Orientalizm	46	Rokoko	58	✓ Utopia	71
Kosmogonia	33	Palinodia	47	Romantyzm	58	Utylitaryzm	71
Kosmopolityzm	33	Pamflet	47	Rozrachunki inteligenckie	59	Walka klasyków z romantykami	73
Kreacjonizm	34	Pamiętnikarstwo	47	Sacrum	60	Wallenrodyzm	73
Kronika	34	Parabola	47	Saga	60	Weltschmerz	73
Krytycyzm	34	Paradoks	47	Sarmatyzm	60	Werteryzm	74
Kubizm	34	Paralelizm składniowy	48	Satyra	61	Wiersz średniowieczny	74
Kwestia homerycka	34	Pareneza	48	Schematyzm	61	Winkelried	74
✓ Latynizm	35	Parnasizm	48	Schopenhaueryzm	61	Witalizm	74
Libertynizm	35	Parodia	48	Scholastyka	62	Wizerunek	74
Lingwizm	35	Paszkwil	48	Science Fiction	62	Wojna o wiosnę	75
Liryzm wizualny	35	Patriarcha	49	Scjentyzm	62	Wolterianizm	75
Literatura faktu	35	Personifikacja	49	✓ Scottyzm	62	Złote myśli	76
Literatura łagrowa	36	Peryfrazja	49	Secesja	62	Złoty wiek	76
Literatura zaangażowana	36	Pępek metafizyczny	49	Sensualizm	63	Żagary	76
Ludomania	36	Poemat dygresyjny	49	Sentencja	63	Żeromszczyzna	76
Ludowość	36	Poemat heroikomiczny	49	✓ Sentymentalizm	63	Żywoty świętych	76
Luteranizm	36	Poeta doctus	50				
Makaronizm	37	Poetyzm	50				
Makiawelizm	37	Poezja tyrtejska	50				
Mały realizm	37	Pointa	50				
Manicheizm	37	Pokolenie "Współczesności"	50				